

Bitle Yayılan Felaket: Tifüs

The Disaster Spreading with Louse: Typhus

Erol KARCI * Öz

Tifüs, insanlık tarihinin en eski hastalıklarındandır. Tarihi ve coğrafi kökenleri tartışmalı olmakla birlikte bazı tıp tarihçileri tifüsün Thucydides tarafından tanımlanan eski bir Avrupa hastalığı olduğunu ileri sürmektedirler. Vücut biti "Pediculus humanus" ile bulaşan tifüsün belirtileri arasında yüksek ateş, halsizlik, zihinsel karışıklık ve karakteristik bir döküntü bulunmaktadır. Hastalık, vücut bitinin çoğalmasına ve geçişine elverişli koşullarda özellikle de soğuk, aşırı kalabalık ve sağlıklı yaşam koşullarında gelişir. Bu çalışma Avrupa tarihine yön veren bazı savaşlarda kendisini gösteren ve savaşın sonucuna etki eden tifüs salgınları hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Bu sayede bir hastalığın siyasi, askeri ve sosyal etkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Tifüs salgınlarının birçok savaşta etkili olduğu bilinmektedir. Çalışmamızda bunlardan Granada Savaşları, Habsburg-Valois mücadelesi, Osmanlı-Macar savaşları, Otuz Yıl Savaşları, Napolyon Savaşları, Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, I. Dünya Savaşı yıllarında Sırbistan'daki tifüs salgını ve Rusya İç Savaşı (1918-1922) sırasındaki tifüs salgını ele alınmaya çalışılmıştır.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
ekarci06@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3326-4283
Çankırı / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Çankırı Karatekin
University Faculty of Literature
History Department
ekarci06@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3326-4283
Çankırı / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Tifüs, Otuz Yıl Savaşları, Napolyon, Osmanlı-Rus Savaşları, Sırbistan, Rusya.

Abstract

Typhus is one of the oldest diseases in human history. Although its historical and geographical origins are controversial, some medical historians suggest that typhus is an ancient European disease described by Thucydides. Transmitted by the body louse "Pediculus humanus", the symptoms of typhus include high fever, weakness, mental confusion and a characteristic rash. The disease develops in conditions favourable to the reproduction and transmission of the body louse, especially in cold, overcrowded and unsanitary living conditions. This study aims to provide information about typhus epidemics that manifested themselves in some of the wars that shaped European history and affected the outcome of the war. In this way, the political, military and social effects of a disease will be tried to be revealed. It is known that typhus epidemics were effective in many wars. In our study, we have attempted to deal with the wars of Granada, the Habsburg-Valois struggle, the Thirty Years' War, the Napoleonic Wars, the Crimean War, the Ottoman-Russian War of 1877-1878, the typhus epidemic in Serbia during

Başvuru/Submitted: 27/01/2023

Kabul/Accepted: 13/03/2023

World War I and the typhus epidemic during the Russian Civil War (1918-1922).

Keywords: *Typhus, Thirty Years' War, Napoleon, Ottoman-Russian Wars, Serbia, Russia.*

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** *Etik Kurul Kararından muaftır.*
- Katılımcı Rızası:** *Katılımı yok.*
- Mali Destek:** *Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
- Çıkar Çatışması:** *Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
- Telif Hakları:** *Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
- Değerlendirme:** *İki dış hakem / Çift taraflı körleme.*
- Benzerlik Taraması:** *Yapıldı – iThenticate.*
- Etik Beyan:** *sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com*
- Lisans:** *Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.*

Article Information

- Ethics Committee Approval:** *It is exempt from the Ethics Committee Approval.*
- Informed Consent:** *No participants.*
- Financial Support:** *The study received no financial support from any institution or project.*
- Conflict of Interest:** *No conflict of interest.*
- Copyrights:** *The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*
- Assessment:** *Two external referees / Double blind.*
- Similarity Screening:** *Checked – iThenticate.*
- Ethical Statement:** *selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr*
- License:** *Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)*

Giriş

15. yüzyılın sonlarından itibaren hızla büyük bir sorun haline gelen ve yüzyıllar boyunca varlığını devam ettiren tifüs (Hays, 2009, s. 69 ve 72) riketsiyal¹ bir organizma olan "*Rickettsia prowazekii*"nin neden olduğu bir hastalıktır. Bu hastalık, patojen² vücut biti "*Pediculus humanus*" ile bulaşır (Patterson, 1993, s. 361).

Savaş, kıtlık ve sefalet dönemlerinde salgın halinde görülen tifüse neden olan *Rickettsia prowazekii* adlı bakteri canlı hücre içerisinde üreyebilir. Ateşli dönemde bulunan hastanın kanını emen bit, hastalığın etkenini almış olur. Rickettsialar, bitin içerisinde üreyerek beş gün sonunda üredikleri hücreleri patlatır ve bitin sindirim borusuna dökülürler. Oradan da dışkıyla dışarıya atılırlar. Bitlerin kan emerken dökükleri tükürük salgısı insanda kaşıntı yapar. Bu kaşınma sırasında bitin dışkıyla çıkardığı tifüs etkeni kan emerken açılan yaradan vücuda girer. Ayrıca kurumuş toz halindeki bit dışkısının göze ya da solunum yoluna kaçması da hastalığın bulaşması için yeterlidir (Özer, 2016, s. 219).

Tifüs, bitin çoğalmasına ve geçişine elverişli koşullarda özellikle de soğuk, aşırı kalabalık ve sağlıksız yaşam koşullarında gelişir. Tifüsün klinik seyri içerisinde önce 1 ile 2 haftalık bir kuluçka dönemi bulunmaktadır. Bu yerini ani baş ağrısı, halsizlik, aralıksız ateş, bitkinlik ve nörolojik semptomlara bırakır (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 59). Kısa zamanda 40 dereceye kadar yükselen ateş hastanın iyileşmesine ya da ölümüne kadar devam eder. Ateşin yükselmesinden ortalama 4 ile 6 gün sonra omuzlarda, göğsün yan taraflarında ve kollarda pembe renkli deri döküntüleri görülmeye başlanır. Bu nedenle hastalığa lekeli humma da denilmiştir. Döküntülerin oluşmasından sonraki iki hafta hasta için kritiktir. Hasta çok halsizleşir ve bilinci kaybolur. Hayal görme, uyku hali ve koma ortaya çıkabildiği gibi saldırganlık ve intihar eğilimi de görülebilir. Bu dönemi atatabilen hastalarda ateş düşer, bilinç açılır ve iyileşme başlar (Özer, 2016, s. 219-220). Tifüs, çocuklarda daha hafif vakalar şeklinde görülür. Ancak her yaşta insan bu hastalığa yakalanabilir. Enfekte bitlere maruz kalma erkeklerde, kadınlara, çocuklara ve yaşlılara göre genellikle daha yüksektir. Vaka ölüm oranları ise %5 ile %40 arasında değişmekte ve hatta daha da yüksek olabilmektedir (Patterson, 1993, s. 361).

Yunanca duman veya pus anlamına gelen "typhos" kelimesinden türetilen tifüs kelimesi ilk defa Hipokrat tarafından kullanılmıştır. Hipokrat bu adı belirli bir hastalıktan ziyade hasta bir kişinin sersemlik halini tanımlamak için kullanmıştır (Şimkutè & Gudienè, 2022, s. 628; <https://www.montana.edu/historybug/document/TYPHUS-Conlon.pdf>). Tifüsün tarihi ve coğrafi kökenleri tartışmalıdır. Bazı tıp tarihçileri tifüsün Thucydides tarafından tanımlanan ve Atina vebasına neden olan eski bir Avrupa hastalığı olduğunu ileri sürmektedirler. Daha sonraki bulgular başka nedenleri düşündürse de tifüs, İspanya'da 1083 gibi erken bir tarihte ateşi ve kızarıklıkları olan hastalarda tanımlanmış olabilir (Angelakis, Bechah&Raoult, 2016, s.

¹ Rickettsia, insanlarda ve hayvanlarda bazı hastalıklara neden olan, bakteri ile virüs arası nitelik gösteren mikroorganizmalar grubu ve bu nitelikteki belirgin bakteri cinsidir. Bunlardan "*Rickettsia prowazekii*", epidemik tifüse neden olan rickettsia türüdür. Bk. (Kocatürk, 1986, s. 663).

² Patojen, hastalık yapan maddeler veya mikroorganizmalardır. Bk. (Tuğlacı, 1973, s. 255).

4). Hastalığın ilk çağdaş açıklamaları 15. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır (Harden, 2003, s. 353).

Tifüsün orijinal tanımının ise 1546'da Floransalı bir doktor olan *Girolamo Fracastoro'nun* bulaşıcı hastalıklar üzerine yazdığı "*De Contagione et Contagiosis Morbis*" isimli eserinde yapıldığı düşünülmektedir. Onun, 1505 ve 1528'deki İtalya salgınları sırasında yaptığı gözlemler, tifüsü diğer hastalıklardan ayırmasına imkân vermiştir (Angelakis, Bechah & Raoult, 2016, s. 4; Harden, 2003, s. 353). Bununla birlikte Fracastoro, tifüsün insandan insana geçişini de tespit etmiştir (Drali, Brouqui & Raoult, 2014, s. 68-69). 16. yüzyılda doktorlar tifüsü ani başlangıç ve karakteristik bir döküntü ile tanımayı öğrendikçe, tifüs benzer klinik belirtilere sahip olan diğer hastalıklardan yavaş yavaş ayırt edilmeye başlanmıştır (Angelakis, Bechah & Raoult, 2016, s. 4; Harden, 2003, s. 353).

Birkaç on yıl boyunca tifüse dair tıp dünyasındaki kafa karışıklığı devam etmiştir. Ancak 18. yüzyılın sonlarında Fransız Doktor François Boissier de Sauvages, hastalığın nörolojik semptomlarını tanımlamak için tifüs kelimesini kullanmaya başlamıştır. Bununla birlikte çok az kişi tifüs ile tifo ateşini ayırt etmeye çalışmıştır (Harden, 2003, s. 353-354). 1836'da Amerikalı William Wood Gerhard tifo ile tifüsü birbirinden net bir şekilde ayırmıştır. İki yıl sonra Alman Doktor John Lukas Schoenlein, tifo ateşini "typhus abdominalis", tifüs ateşini ise "typhus exanthematicus" olarak adlandırmıştır (Maureira, 2012, s. 139). Avrupa'da, 1848'deki devrimler tifüs salgınlarına neden olmuştur. Silezya'daki şiddetli bir salgın sırasında Alman Doktor Rudolph Virchow, tifüsün yoksulları, eğitimsizleri ve temizliğe dikkat etmeyenleri etkilediğini gözlemlemiştir. 1909'da Tunus'taki Pasteur Enstitüsü'nün direktörü olan Charles Nicolle, vücut bitinin vektör olduğunu göstermiştir. 1910'da Howard Ricketts, tifüs kurbanlarının kanında, enfekte bitlerde ve bit dışkısında bulunan bakterileri tanımlamıştır. Ancak gözlemlerini doğrulamadan önce kendisi de tifüsten ölmüştür. (Harden, 2003, 353-354). 1914'te Stanislaus von Prowazek, Ricketts'in gözlemlerini doğruladıktan sonra tifüsten hayatını kaybetmiştir. 1916'da ise Rocha Lima bakteriyi tanımlamış ve Ricketts ile Prowazek'in onuruna "Rickettsia Prowazeki" adını vermiştir (Drali, Brouqui & Raoult, 2014, s. 69).

1. 15. ve 17. Yüzyıllardaki Savaşlarda Tifüsün İzleri

1.1. Granada Savaşları ve Tifüs

Hastalıkların tarihi üzerine çalışan uzmanlar, 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılı Avrupa'da savaşlarla birçok defa yayılacak olan tifüsün ilk büyük salgınlarının ortaya çıkış dönemleri olarak tanımlamaktadır. İspanyol tarihçi Joaquin Villalba'ya göre, tifüs benzeri bir hastalık (kötü huylu lekeli humma ya da kötü huylu benekli ateş) ilk olarak 1489'da Kastilya birlikleri arasında ortaya çıkmıştır. Bu hastalık hummanın yaygın olduğu Kıbrıs'tan gelen İspanyol askerlerinden kaynaklanmıştır. Villalba'ya göre bu askerler Kıbrıs'ta, Venediklilerle birlikte Türklere karşı savaşmışlar ve hastalığın tohumlarını sadece İspanyollara değil (Smallman, Raynor & Cliff, 2004, s.83; Zinsser,

2010, s. 243) Sarasinlere³ de bulaştırmışlardır. Dönemin doktorları bu ateşin bulaşıcı ve veba ile aynı olduğuna inanıyorlardı. Hastalık, Granada kamplarında Katolik Don Fernando'nun ordusuna da yayılmıştır. Generaller, 1490 yılının başında ordularını gözden geçirdiklerinde 20.000 askerlerinin eksik olduğunu fark etmişlerdir. Bunlardan 3.000'i Sarasinler tarafından öldürülmüş, çok azı şiddetli soğuğa yenik düşmüş ve yaklaşık 17.000'i de hastalıktan hayatını kaybetmiştir (Zinsser, 2010, s. 243). Bu hastalığın tifüs olduğuna dair çok az şüphe bulunmaktadır. Villalba'nın eserinin 1557 salgını ele alan kısımda da, hastalığın Granada Savaşları sırasında dışarıdan geldiği belirtilmektedir. Salgın hastalıklar İspanyol yarımadasında 1557'den 1570'e kadar 13 yıl boyunca kontrolsüz bir şekilde yayılmış ve yarımadanın nüfusunu azaltmıştır. Villalba, ayrıca tifüsün İspanya'dan Meksika'ya bulaştığına da inanmaktadır. Eserinde bu inancını:

"...İspanya halkını etkileyen bu benekli ateş, donanmamız ve tüccarlarımızla birlikte Amerika'ya taşınmış ve soylu Meksika şehrine öyle bir şiddetle saldırmıştır ki, büyük sıkıntıya neden olmuştur" cümleleriyle dile getirmiştir (Zinsser, 2010, s. 244-245)⁴.

Osuna şehrinin doktoru olan Dr. Francisco Bravo ise "*Tabardete*" adını verdiği tifüs hakkında bir eser kaleme almıştır. 1570 yılında basılan bu eserde hastalığın tanımı, nedenleri, belirtileri ve tedavisi hakkında bilgiler verilmektedir. Hastalık, 15. yüzyılın son on yılında ve 16. yüzyılın tamamında Avrupa'da bir salgın biçiminde ortaya çıkmıştır (Zinsser, 2010, s. 244-246). İspanya, Cebelitarık'taki aktif iletişim nedeniyle kıtada saldırıya uğrayan ilk bölge olabilir. Ancak bilinmelidir ki 16. yüzyılın ortalarından önce tifüs, Avrupa siyasetinde aktif rol almaya başlamıştı. Tifüs, ilk siyasi çıkışını kariyerinin belki de en kapsamlı ve etkili vuruşlarından biriyle yapmıştır (Zinsser, 2010, s. 248).

1.2. Habsburg-Valois Mücadelesi ve Tifüs

Fransızların, 1528'deki Napoli Kuşatması sırasında meydana gelen tifüs salgınının ilerleyen dönemdeki Avrupa tarihini değiştirmiş olabileceği düşünülmektedir (Harden, 2003, s. 353). 1528'de Kutsal Roma İmparatoru V. Charles ve Fransa Kralı I. Francis arasındaki İkinci İtalya Savaşı sırasında, Fransızların Napoli kuşatmasını engelleyen bir tifüs salgını meydana gelmiştir. Bu savaş İtalya'nın kontrolü için uzun süreli Habsburg-Valois mücadelesinin bir parçasıdır (Encyclopedia of Plague and Pestilence, From Ancient Times to the Present, 2008, s. 131). Habsburg hanedanından V. Charles ile Valois hanedanından I. Francis arasındaki yıkıcı mücadele birçok Hristiyan ve Müslüman gücü de içine almıştır. V. Charles ve I. Francis öldükten sonra da devam eden bu mücadelenin etkileri bilinen dünyanın her yerinde ya doğrudan (savaşın katılımcıları ve kurbanları olarak) ya da dolaylı olarak hissedilmiştir. Çünkü bu

³ Batılılar tarafından Arapları ve genel olarak Müslümanları tanımlamak amacıyla kullanılan isimdir. Bk. (Tomar, 2009, C. 36, s. 116).

⁴ Bazı kaynaklar tifüsün Meksika'da iki milyondan fazla insanın ölümüne neden olduğunu belirtmektedir. Ancak hastalığın Meksika'ya, İspanyol kâşifler tarafından getirildiği veya Kolomb öncesinde de Meksikalılar tarafından bilinip bilinmediği konuları belirsizdir. Bk. (Harden, 2003, s. 353).

mücadele Hristiyan kaynaklarını tükettiği gibi Osmanlı Devleti'nin genişlemesine de imkân sağlamıştır (Salgado, 2008, s. 377)⁵.

1528'de Fransız General Odet de Lautrec, Napoli'yi işgal etmiştir. Onun, 28.000 kişilik güçlü ordusu hastalık nedeniyle 11.000 kişiden az bir sayıya düşen ve disiplinsiz bir halde bulunan Kutsal Roma İmparatorluk ordusunu kuşatmıştır. Kazanılmış görünen kuşatma sırasında Lautrec'in askerleri arasında bir tifüs salgını başlamış ve hızla yayılmıştır. 30 gün içerisinde Lautrec ve İspanyol Askeri Mühendis Kont Pedro Navarro da dâhil olmak üzere ordunun yarısından fazlası hayatını kaybetmiştir. Bazı kayıtlar 28.000 Fransız askerinden sadece 4.000 kişinin hayatta kaldığını belirtmektedir. Sonuçta Fransız kuşatması sona ermiş ve tifüsten canlarını kurtarabilenler geri çekilmiştir. Ancak geri çekilenler de V. Charles'in hizmetindeki Orange Prensi Philibert de Chalon komutasındaki güçler tarafından takip edilerek öldürülmüşlerdir. Böylece Fransız ordusu imha edilmiştir (Encyclopedia of Plague and Pestilence, From Ancient Times to the Present, 2008, s. 131).

16. yüzyıl Avrupa'sında tifüsün yayılmasını kolaylaştıran ve her biri birkaç on yıla yayılan iki önemli mücadele bulunmaktadır. Bunlardan ilki bir kısmına yukarıda değindiğimiz Kutsal Roma İmparatoru V. Charles'a karşı yapılan savaşlar ikincisi ise Macaristan'daki Osmanlı savaşlarıdır (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 84-85).

V. Charles'in, 1552'nin kasım ve aralık aylarında Fransa'nın Metz şehrini kuşatan ordusu tifüs ve dizanteri salgınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Kuşatma ile Kutsal Roma İmparatoru V. Charles, uzun süredir düşmanı olduğu Fransa'yı yenilgiye uğratmak için son büyük girişimini yapmıştır. Ancak hastalık askeri kampını ele geçirip onu kuşatmayı bırakmaya zorladığında yenilgiyi kabul etmiş ve kısa bir süre sonra da tüm imparatorluk işlerini kardeşi I. Ferdinand'a devretmiştir. Aslında V. Charles, Metz'i kuşatmakla sadece şehre hâkim olmayı değil aynı zamanda düşmanlarına karşı da saldırıya geçmeyi ümit ediyordu. Ancak kuşatma oldukça kötü planlanmıştı. Metz hükümdarı olan Guise Dükü, geniş tahkimatlar inşa ettirmiş, düşmanları barındırabilecek şehrin duvarları dışındaki yapıları yerle bir ettirmiş ve şehrin doğal savunmasını güçlendirmişti. Dükün, hazırlıklarını öğrenen Macaristan Kraliçesi Mary'nin tavsiyesine karşın, V. Charles baharda hava şartlarının uygun hale gelmesini beklemedi. Kuşatma, Ekim 1552'de başladı. Ancak soğuk hava, nem ve yetersiz erzak kısa sürede hastalıklar için uygun koşulları yarattı. V. Charles'in İspanyol, İtalyan ve Alman tebaasından topladığı yaklaşık 75.000 asker ve paralı askerlerinden 10.000'den fazlasının bir ayda öldüğü kaynaklarda belirtilmektedir. Özellikle güneyden gelen ve soğuk havaya alışkın olmayan askerler hastalıklara karşı daha duyarlıydı. Ocak ayı başında V. Charles, istemeden de olsa yenilgiyi kabul etti ve kuşatmayı kaldırdı. Ancak salgın bitmedi ve şehri kuşatanlar gibi savunulanları da vurdu. Daha sonra ise çevreye yayıldı ve özellikle 1553 yazında şiddetini arttırdı (Encyclopedia of Plague and Pestilence, From Ancient Times to the Present, 2008, s. 69).

Kanıtlar V. Charles'a karşı yapılan ilk savaşlar sırasında tifüsün geniş çapta yayıldığını gösterse de Hans Zinsser hastalığın Avrupa'da salgın olarak ortaya

⁵ Habsburg-Valois Mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Salgado, 1990, s. 377-400).

çıkmasının Osmanlıların, Macaristan'daki savaşlarından kaynaklandığını iddia etmektedir. Macarlarla yapılan savaşların ve sonuçlarının, tifüsün bitler tarafından kesintisiz döngüler halinde insandan insana geçmesine fırsat veren koşulları yarattığı düşünülmektedir. Hastalığın Türklerden mi ya da başka bir taraftan mı geldiği veya Macaristan'da mevcut olup olmadığı hakkında net bir bilgi yoktur. 1565-1569 yılları arasındaki Osmanlı-Macar savaşlarının doğrudan bir sonucu olarak, tifüs artık "*Macar Hastalığı (Morbus Hungaricus)*" adını almıştır. Hastalık, 1566'da Macaristan'da geniş çapta yayılmıştır. 1568'e kadar devam eden salgın, Avusturya, Belçika, Bohemya, Almanya, Hollanda, İtalya ve İspanya'ya kadar yayılmıştır (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 85)⁶.

1.3. Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) ve Tifüs

1618 ile 1648 yılları arasında meydana gelen Otuz Yıl Savaşları, "*İnsanlığın şimdiye kadar maruz kaldığı epidemiyolojideki en devasa doğal deney*" olarak adlandırılmaktadır (Hays, 2009, s. 71). Bununla birlikte Otuz Yıl Savaşları, insani maliyetleri açısından da Avrupa tarihinin en yıkıcı çatışmalarından biri olarak görülmektedir. Katolikler ile Protestanlar arasındaki dini bir savaş gibi görünen bu savaşlar modernleşen bir kıtanın siyasi gerilimlerinden de beslenmiştir. Otuz Yıl Savaşları içerisindeki seferler doğuda Macaristan'dan, batıda Fransa-Almanya sınırına, kuzeyde Baltık Denizi'nden, güneyde İsviçre Konfederasyonu sınırına kadar uzanan geniş bir coğrafyanın yıkımına katkıda bulunmuştur. Cezalandırıcı cinayetler, ekinlerin, arazilerin ve mülklerin yerle bir edilmesi, kitlesel göç, kıtlık ve salgın hastalıklar bu yıkıma katkıda bulunmuştur. Öyle ki savaşlar sırasında Almanya nüfusunun % 50 veya daha fazla azalarak 8-9 milyona düştüğü tahmin edilmektedir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 86).

Otuz Yıl Savaşları ile ilişkilendirilen ilk büyük salgın, çatışmanın ilk odağı olan Bohemya'da görülebilir. 1620 yılı başlarında, Katolik Birliği'nin işgalci güçleri arasında tifüs salgını ortaya çıkmıştır. Salgın yaklaşık 20.000 askerin ölümüne neden olmuştur. Hayatta kalanlar ertesi yıl tifüsü, Bavyera ve Württemberg'in sivil halkına taşımışlardır. Savaşın geri kalanında tifüsün coğrafi merkezi askeri hareketin değişen konumunu takip etmiştir. Tifüs, 1620-1625 yılları arasında Almanya'nın güneyinde ve batısında, 1625-1630 yılları arasında Almanya'nın kuzeyinde ve doğusunda, 1630-1635 yılları arasında Almanya'nın merkezinde, 1635-1640 yılları arasında ise yine kuzey bölgelerinde görülmüştür. 1640 ve 1648 yılları arasında ise tüm ülkeye yayılmıştır. Friedrich Prinzing, 1622-1639 yılları arasında Almanya'nın sivil yerleşim sisteminde meydana gelen 450 kadar yerel tifüs salgınını belgelemiştir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 87-88).

⁶ Hans Zinsser, ABD'li bakteriyolog ve tifüsün biyografisini yazan kişidir. Profesör Zinsser, tifüsün trajik sonuçlarına ilk olarak I. Dünya Savaşı sırasında Sırbistan'daki Kızıl Haç Tifüs Komisyonu ile yaptığı çalışma sırasında tanık olmuştur. Tifüse karşı olan ilgisi, 1923'te Milletler Cemiyeti Sağlık Komiseri olarak Rusya'ya gönderildiğinde daha da artmıştır. 1935'te yazdığı "*Rats, Lice and History (Fareler, Bitler ve Tarih)*" isimli ünlü eserinde 15. ve 16. yüzyıl Avrupası'nda tifüsün ortaya çıkışı ile Osmanlı Devleti'yle yapılan savaşlar arasında bağlantı olduğunu öne sürmüştür. Bk. (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 84).

Bu noktada üzerinde durulabilecek olaylarda biri 1632'de Nürnberg'te meydana gelmiştir. Çünkü tifüs, bu tarihte Nürnberg yakınlarında bir savaşın meydana gelmesini engellemiştir. İsveç Kralı Gustav Adolphus ile Baron von Wallenstein komutasındaki ordular Nürnberg'te karşı karşıya gelmişlerdir. Baron von Wallenstein, İsveç ordusunu hapsederek şehri kuşatmıştır. Ancak kısa bir süre sonra her iki orduda da tifüs salgını patlak vermiş ve yaklaşık 18.000 kişinin ölümüne neden olmuştur. 11 hafta sonunda her iki ordu da Nürnberg'ten çekilmek zorunda kalmıştır (White III, 2018, s. 74).

Otuz Yıl Savaşları'nın epidemiyolojik etkileri hiçbir şekilde Almanya ile sınırlı kalmamıştır. Orduların ve kaçakların sınır ötesi hareketliliği hastalığın uluslararası yayılımına katkı sağlamıştır. Örneğin Hollanda'da, Mansfield'deki hasta birlikler, 1623-1624'te sivil halk arasında bir tifüs salgınına neden olmuştur. Fransa'da ise 1628-1633 yılları arasında Paris, Lyon, Marsilya ve Toulouse'da ve diğer birçok kasaba ile şehirde şiddetli tifüs ve hıyarcıklı veba salgınları meydana gelmiştir. Hemen hemen aynı dönemde Alman veya Fransız birliklerinin İtalya'da da tifüs ve hıyarcıklı veba salgınlarına yol açtığı düşünülmektedir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 92).

Otuz Yıl Savaşları'nın epidemiyolojik etkisi 1640-1649 yılları arasındaki İngiliz İç Savaşı sırasında görülmüştür. Öyle ki tifüs, 1643 yılının ilkbahar ve yaz aylarında Berkshire ve Oxfordshire'daki, Kraliyetçi ve Parlamenter güçler arasında yayıldığı gibi sivil halk da hastalıktan ciddi şekilde etkilenmiştir. Bununla birlikte salgının İngiltere'de genel olarak yaygınlaşıp yaygınlaşmadığı ise belirsizdir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 93).

Sonuç olarak Otuz Yıl Savaşlarının meydana geldiği 1618-1648 yılları arasında tifüs, veba ve yetersiz beslenme nedeniyle yaklaşık 10 milyon insan hayatını kaybetmiştir. Savaşlar sırasında 350.000 kişinin öldüğü düşünülürse bu rakamın büyüklüğü daha net anlaşılır. Tarihçiler, tifüsün neden olduğu hasarın önemli bir kısmının 1632'den önce meydana geldiği sonucuna varmışlardır. Otuz Yıl Savaşları, tifüsün ayırım gözetmeyen bir katil olduğunu gözler önüne sermiştir (White III, 2018, s. 74).

2. 19. Yüzyıldaki Savaşlarda Tifüsün İzleri

2.1. Napolyon'un Baş Belası: Tifüs

Fransız Ulusal Meclisi'nin 20 Nisan 1792'de Avusturya İmparatoru II. Francis'e savaş ilan etmesiyle başlayan ve Napolyon Bonapart'ın 18 Haziran 1815'te Waterloo'daki kesin yenilgisine kadar devam eden süreç kıta Avrupa'sında neredeyse kesintisiz savaşla geçmiştir. Zaman zaman bütün büyük Avrupa devletleri bu savaşa dâhil olmuşlardır. Devrim Savaşları (1792-1802) ve Napolyon Savaşları (1803-1815) gibi iki döneme ayrılan bu süreç bir dizi hastalığın yayılmasına neden olsa da, tifüs hem askeri nüfusta hem de sivil nüfusta epidemiyolojik olarak üstünlüğü yine elinde tutmuştur (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 102).

1792-1797 yılları arasındaki I. Koalisyon Savaşı'nın başında Prusya birlikleri şiddetli bir dizanteri salgını ile karşı karşıya kaldılar. Bu salgın işgalin başarısız olmasının başlıca sorumlusu oldu. Bu sırada bir tifüs salgını da başladı. Tifüs, Prusya

ordusunun yanı sıra Meuse, Moselle, Meurthe ve Ardennes bölgelerinin sakinleri arasında da çok sayıda ölüme neden oldu. 20 Eylül 1792'de Valmy'deki çarpışmadan sonra kötü derecede enfekte olmuş olan müttefik ordusu hastalarını çeşitli şehirlerde ve köylerde bırakarak geri çekildi. Bu durum hastalığın onları takip eden Fransız ordusuna bulaşmasına yol açtı. Verdun, müttefik kuşatması sırasında en çok acı çeken şehirlerdendir. Bu şehirde hastalıkların yaygın olarak görülme nedenlerinden biri sağlık koşullarının yetersiz olmasıydı. Bu dönemde Verdun'da tıpkı daha sonraki Fransız savaşlarında olduğu gibi hastalara ve yaralılara uygun şekilde bakma düşüncesi yoktu. Öyle ki hastalar ve yaralılar çürümüş samanların üzerinde, dışkuları içerisinde, iki ya da üç kişi tek bir battaniyeyi paylaşarak yatıyorlardı. Bu nedenle hastaların üçte ikisi hayatını kaybetti. Tıpkı Metz gibi üç askeri hastanenin inşa edildiği Pont-a-Mousson'da da ciddi bir salgın yaşandı. Hastaneler akın akın gelen hastaları barındırmada yetersiz kaldı. Tifüs sonraki iki yıl içerisinde de ara ara görülmeye devam etti. 1792'den 1795'e kadar Metz hastanelerine toplam 64.413 hasta kabul edildi. Bunlardan 4.870'i hayatını kaybetti. 1793-1794 yıllarında tifüs Yukarı Ren Nehri boyunca devam eden savaş nedeniyle sık sık Almanya'ya taşındı (Prinzing, 1916, s. 92-93).

İtalya'da ise 1796'dan beri devam eden savaş nedeniyle salgın hastalıklar kısa sürede tüm yarımada ve hatta Sicilya'ya yayıldı. Salgınlar özellikle Mantua Kuşatması (1796-1797) sırasında hem savunanları hem de saldıranları şiddetli bir şekilde etkiledi (Prinzing, 1916, s. 96). Fransızların, Mantua kuşatması sırasında önce sıtma daha sonra ise tifüs ve dizanteri salgınları meydana geldi. Mantua, 3 Şubat 1797'de teslim olduğunda şehrin ölü sayısı muhtemelen 20.000'i bulmuştu (Smallman-Raynor&Cliff, 2004, s. 102). 1799'da Scherer komutasındaki Fransız birlikleri, Avusturyalıların ilerleyişi karşısında düzensiz bir şekilde geri çekildiler ve Nice şehrine sığındılar. Burada, 1799 sonbaharında Fransız ordusunda şiddetli bir tifüs salgını meydana geldi. Hastalık kısa sürede şehir nüfusunun üçte birini etkiledi. Daha sonra Güney Fransa'ya taşınan hastalık Aix, Fréjus, Marsilya, Toulon ve hatta Grenoble'a bulaştı. Tifüs, İtalya istikametinde çok daha geniş bir alana yayıldı. Özellikle Cenova'da 1799-1800 yıllarında bir tifüs salgını meydana geldi. Bu salgında altı ay içerisinde 14.000 kişi hayatını kaybetti. Aynı şekilde Güney Almanya'da da İkinci Koalisyon Savaşı (1799-1802) sırasında tifüs salgınları görüldü. Bu salgınların nedeni savaşa bağlı olarak askerlerin sürekli yer değiştirmeleriydi. Bavyera ve Swabia'daki birçok yer de 1799'da tifüse maruz kaldı (Prinzing, 1916, s. 96-98). Tifüs, 1805'teki III. Koalisyon Savaşı ve 1806-1807'deki Fransa-Prusya Savaşı ile geniş çapta yayıldı. Fransa ve Avusturya arasındaki düşmanlık nedeniyle hastalık Moravya, Bohemya, Yukarı ve Aşağı Avusturya, Galıçya, Macaristan ve savaş esirlerinin taşınması nedeniyle de Almanya ve Fransa'ya yayıldı. 1806 ve 1807'de ise esirler vasıtasıyla güney Almanya ve Fransa'nın bazı bölgelerine tekrar yayıldı (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 102, 104).

Fransızlar tarafından 13 Kasım 1805'te işgal edilen Viyana'da, hastanelerin aşırı derecede kalabalık olması nedeniyle bir tifüs salgını başladı. Başta Ruslar olmak üzere çok sayıdaki savaş esirinin Strasburg'a giden askeri yollar boyunca taşınması, tifüsün

tüm güzergâh boyunca yayılmasına etki etti. Landshut, Münih ve Augsburg, tifüs mikrobinin yayıldığı Bavyera şehirleridir. Tifüs nedeniyle Augsburg'da 1805'te 1.189, 1806'da 1.840 ve 1807'de 1.165 kişi vefat etmiştir. Tifüs, savaş esirleri tarafından 1805-1806 kışında Fransa'ya taşınmıştır. 1807 yılının ilkbaharında 76 günlük bir kuşatmaya maruz kalan Danzig'de sağlık durumu iyiyken, şehri kuşatan Fransız kuvvetleri arasında tifüs hüküm sürmekteydi. Hastalık, 1805-1806'da Rus kuvvetleri tarafından Silezya'ya taşındı (Prinzing, 1916, s. 98-101).

1808-1809 seferi sırasında Sir John Moore komutasındaki İngiliz ordusu, Corunna'ya felaketle sonuçlanan bir geri çekiliş yaptı. 1808 yılı ekim ayının sonlarına doğru İngiliz kuvvetlerinin İspanya'ya ilerleyişi başladı. Ancak müttefik İspanyol kuvvetlerinin, Fransızlar tarafından birkaç defa bozguna uğratılması ve İngiliz kuvvetlerinin, Fransız ordusunun baskısı altına girmesi nedeniyle Sir John Moore, İngiliz ordusuna Corunna'ya geri çekilme emri verdi. Kışın ortasında ve zorlu arazi şartlarında ordudaki kargaşa arttı. Bu durum Corunna'ya doğru yapılan yürüyüşte birkaç bin İngiliz askerinin hayatını kaybetmesine neden oldu. Astorga ve Villafranca arasındaki yürüyüşte yaklaşık 3.000 asker tifüs, dizanteri ve diğer nedenlerle hayatını kaybetti. Corunna Savaşı sırasında 16 Ocak 1809'da, 4.035 asker hasta olarak kaydedilmişti. Kaynaklar birlikler arasındaki ölüm nedeninin ağırlıklı tifüs ve dizanteri olduğunu belirtmektedir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 104).

Tifüs, 1808-1814 yılları arasında İspanya ve Portekiz'de de kendisini göstermiştir. Fransız ordusu bu savaş sırasında yiyecek tedariki ve kötü hastane şartları nedeniyle büyük zorluklar yaşamıştır. Napolyon kuvvetlerinin, İspanyol yarımadasındayken hastalıklar nedeniyle 300.000 ve silahlı çatışma nedeniyle de 100.000 asker kaybettiği kaynaklarda belirtilmektedir. 1808'de ve 1809'da 3 defa kuşatılan Zaragoza şehrindeki salgın özellikle dikkat çekicidir. 100.000 bin nüfuslu şehirde 54.000 kişi tifüs nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Ayrıca şehri savunan 30.000 askerden de 18.000'i tifüse kurban gitmiştir (Prinzing, 1916, s. 101).

Fransız ordusu, Avrupa tarihine "*Yarımada Savaşı*" olarak geçen bu savaş sırasında hastalıklardan büyük zarar görmüştür. Bu arada İspanyol esirlerin sürekli yer değiştirmesi, tifüsün Fransa'daki yerleşim bölgelerinde de geniş bir alana yayılmasına yol açmıştır. Fransa'nın, İspanya sınırına yakın Dax Kasabası, hastalığın tahribatını yaşayan ilk yerleşim yerlerindenidir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 104-106). Dax kasabasının salgından etkilenmesinin ve hastalığın yayılmasına imkân sağlamasının nedeni ise kasabanın alçak ve bataklık konumu ile hastanesinin tifüslü askerlerle dolu olmasıdır. Ülkenin iç bölgelerine kadar gönderilen İspanyol esirler nedeniyle tifüs kısa sürede yayılmıştır. Hastalar ve yaralılar aynı vagonlarda taşınırken çoğu zaman da hastalar ile sağlıklı olanlar yan yana samanların üzerinde yatmak zorunda kalmışlardır. Bu durum birçoğunun hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Hastalığın sivillere yayılmasını önlemek için bazı tedbirler alınmıştır. Esirler için ayrılan binaların kasabadan uzaktaki binalardan seçilmesi, esirler ile halkın temas etmelerinin engellenmesi ve esirler ayrıldıktan sonra kullandıkları samanların yakılıp, binaların dezenfekte edilmesi bu tedbirler arasındadır. Ancak hastaların, hastanelere nakledilmesi zorunlu hale geldiğinde tifüsün yayılmasını engellemek imkânsız hale

gelmiştir. Neticede Orta Fransa'daki birçok yer tifüs salgınına maruz kalmıştır. İnsanlar tifüse yakalanmaktan korktukları için mahkûmlar en kısa sürede en yakın bölgelere nakledilmişlerdir. Tabii bu durum hastalığın yayılmasına yardımcı olmuştur (Prinzing, 1916, s. 102-103).

Napolyon Savaşları başladığında bit kaynaklı enfeksiyon askerlerin günlük yaşamın parçası olarak kabul ettiği bir savaş gerçeğiydi. Napolyon, 1812'de Fransa'yı eski ihtişamlı günlerine kavuşturmak için Rusya'ya saldırdı. (White III, 2018, s. 75). Rusya seferi, Napolyon'un en büyük kumarıydı. Ancak yaşanan süreç büyük ordusunun yok olmasına ve imparatorluğunun çökmesine yol açtı (Thomas, 2007, s. 9).

Bu sefer öncesinde Napolyon'un nihai hedefi Rusları yenmek ve mümkünse Britanya İmparatorluğu'nun baş tacı olan Hindistan'ın kontrolünü ele geçirmektir. Bu yolda büyük ordusuna çok güvenmekteydi. Bununla birlikte Napolyon, kuvvetlerinin Rus seferi için uygun donanıma sahip olmadığı ve askeri harekâtını bir sonraki bahara ertelemesi konusunda uyarıldı. Aslında kendisi de bazı tedbirler alması gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle yaralıların tedavisi için sahra hastaneleri kurdurdu. Temizliği sağlamak için emirler verdi. Napolyon, 1812 seferine 400.000 ile 600.000 arasında bir askerle başladı. Bu sayılar çeşitli Fransız yetkililerinin ifadelerine dayandığı için farklılık göstermektedir. Örneğin Fransız Ordusu Baş cerrahı olan Dominique Jean Larrey, ordu mevcudunun 400.000 olduğunu belirtmiştir. Napolyon'un kişisel yardımcısı olan Vicenza Düku ise İmparatorun 500.000 askerle Rusya'ya yürüdüğünü belirtmektedir. Ancak tarihi kayıtlar, Fransız Ordusu'nun 600.000'e yakın olduğunu tahmin etmektedir (White III, 2018, s. 75-76).

Ordudaki asker sayısı ne olursa olsun Napolyon için sorunlar hemen başlamıştır. Fransız Ordusu, Niemen Nehri'ni geçip Polonya topraklarına girdiğinde, Fransız ikmal hattı bozulmuş ve ordunun gerisinde kalmıştı. Bu durum orduyu erzak aramaya ve hatta yiyecek için baskınlar yapmaya zorladı. Bu nedenle askerler kaçınılmaz olarak Polonya halkı ile temas kurmak zorunda kaldılar. İşte tam bu sırada Polonya bir tifüs salgınıyla uğraşmaktaydı (White III, 2018, s. 76). Polonya'nın kırsal kesiminde yaşam kalitesi yüksek değildi. Çoğu insan köylerde böceklerin istila ettiği barakalarda yaşıyordu. Zaten tifüs bölgede uzun zamandır endemikti. Ayrıca Rus ordusu, çekilişi sırasında Polonya topraklarını çorak bir araziye dönüştürmek için elinden geleni yapmıştı. İşte bu ortam bitlerin yayılması için oldukça idealdi. Polonya'daki bu olumsuz şartları destekler nitelikte Fransız askerleri de son derece kirli durumdaydı. Günlerdir aynı kıyafetlerle yaşıyorlardı. Bu da bitlerin, kıyafetlerinin dikiş yerlerinde yuva bulması için mükemmel bir durumdu. Bitlerin dışkı daha sonra askerlerin giysilerini ve derilerini kirletiyordu. En küçük bir çizik bile bakterinin vücuda bulaşması için yeterli oluyordu. Askerler ayrıca kapalı alanlarda büyük gruplar halinde uyuyorlardı. Bitler bu alanlarda enfekte olmamış askerlere geçip bakteri yüklü dışkılarını bırakabiliyorlardı (Thomas, 2007, s. 9).

Haziran ayında orduda hastalık belirtileri görülmeye başladı. Ordu, Vilna'ya (Vilnius) ulaştığında günde yaklaşık 5.000 asker hastalıklar nedeniyle hayatını kaybediyordu. Vilna'daki manastırlar hastanelere dönüştürüldü. Napolyon, Vilna'ya ulaştığında savaş gücünün neredeyse % 25'ini kaybetmişti. Yine de ilerlemeye devam

etti. Askerler yağmur altında sırlıklam ıslanmaktaydı. Sahra toprakları çamurda sürüklenmekteydi. Ölü atların şişmiş cesetleri yolları kaplıyordu. Yorgunluk ya da hastalık nedeniyle düzensizleşen askerler ölüme terk edilmekteydi. İlk bakışta felaket olarak nitelendirilebilecek bu manzara, Rusya'dan geri dönerken yaşanacak dehşetle boy ölçüşemezdi (White III, 2018, s. 76).

Napolyon, endişe verici bir hızla asker kaybetmesine rağmen ilerlemeye devam etti. Bu arada Rus kuvvetleri, Fransızları iç bölgelere ve ikmal hatlarından uzağa çekmeye devam ediyorlardı. Fransızlar ilerledikçe Rusların geri çekilişi devam etti. Fransız Ordusu'ndaki hastalıklar nedeniyle Rusların geri çekilişi durdurulamıyordu. Bunun bir örneği 1812 Temmuz'unda Dinyeper Nehri yakınlarındaki Mogilev Muharebesi'nde görüldü. Fransız Mareşal Davout, Rus General Bagration'un Rusya içlerine, Smolensk'e doğru ilerlemesini durdurmak için yola çıkmıştı. Mareşal Davout, savaşa yaklaşık 17.000 askerle girdi. Ancak sefere yaklaşık 70.000 askerle başlamıştı. Mareşal Davout, birliklerinin % 76'sını hastalık nedeniyle kaybetmişti. Bu durum birliğini savaş için etkisiz bir hale getirdi. Ağustos ayına birkaç gün kala, Rus kuvvetleri Mogilev'deki Fransız kuvvetlerinden uzaklaşarak Smolensk'te birleştiler. Ancak Fransızlar, 16 gün sonra Rusları Smolensk'ten çıkardılar. Bu durum bir Fransız zaferi gibi görülse de Rus geri çekilişi devam etti (White III, 2018, s. 76-77). Kaynaklar, Smolensk'in Napolyon için geri dönüşü olmayan bir nokta olduğunu söylemektedir. Generalleri kasabayı tahkim etmeyi, kışı orada geçirerek kayıplarını telafi etmeyi önerdiler. Ancak Napolyon, onların tavsiyelerini dikkate almadı ve Rusları kovalamaya devam etti. Daha da acısı ordusunun hastalıklar yüzünden yok olmakta olduğunu görmesine rağmen ciddi önlemler almadı (Allen, 1998, s. 17).

Fransızlar, hastalarını ve yaralılarını tedavi etmek için sahra hastaneleri kurdular. Ancak büyük bir hata yaptılar. Nekahet dönemindeki askerlerin sayısı fazla olduğundan bunları birbirlerine yakın bir şekilde yatırdılar. Bazı tıp tarihçileri seferin bu noktasında tifüsün yayılmasından hastaneleri sorumlu tutmuşlardır. Doktorlar yaralı askerleri tifüs veya dizanteri hastalarının yakınında yatmaya zorlamışlardır. Bu da hastalıkların daha fazla yayılmasına neden olmuştur. Napolyon, Smolensk'ten ayrıldığında savaş gücü % 50'nin altına düşmüştü. Yiyecek stokları da en düşük seviyeye ulaşmıştı. Ayrıca Smolensk'teki depolarda bulunan tıbbi malzemeler de yanmıştı. Daha da kötüsü, Ruslar artık yakıp yıkmaya taktiklerini kullanmaya başlamışlardı. Geri çekilirlerken, malzemelerin Fransızların eline geçmesini engellemek için köyleri ve kasabaları yaktılar. Yiyecek sıkıntısı Fransız ordusunu zor durumda bırakmaya devam etti. Fransız askerleri moral bakımından da çöktü. Askerlerin çoğu kişisel hijyenden vazgeçti. Açlık, Fransız askerlerini yağma ve talana zorladı. Azalan disiplin, Moskova'ya ilerlerken Rus kırsalının tecavüze uğramasıyla sonuçlandı. Fransız komutanlar, yağmayı önleme emri almalarına rağmen etkisiz kaldılar. Fransızlar, Smolensk'i Ruslardan aldıklarında ikmal hatları zayıf ve savunmasızdı. Hasta askerler kalabalık gruplar halinde firar edip Litvanya ve Belarus'un dört bir

tarafına dağıldılar. Rus köylülerinin işgalci Fransız ordusuna karşı ayaklanması ise Fransızlar adına daha büyük sorunların doğmasına neden oldu (White III, 2018, s. 77)⁷.

Napolyon, Moskova'ya ulaşmadan önce seferin en kanlı savaş olan Borodino Muharebesi'ni yaptı. (White III, 2018, s. 78). Bu muharebe, Napolyon için seferin doruk noktasıydı. Bu noktaya gelindiğinde, Napolyon'un ordusu hastalıktan kırılmıştı. Kendi sağlığı da kötüydü. Tifüs yayılmaya devam ediyordu. 5 Eylül'de, seferin en çetin savaşından iki gün önce, Napolyon'un yaklaşık 130.000 askeri vardı. Karşısında ise General Kutusov komutasındaki 120.000 Rus askeri bulunmaktaydı (Allen, 1998, s. 22).

Savaş sonucunda Fransızlar, 28.000-30.000 civarında, Ruslar ise yaklaşık 44.000 asker kaybetti. Ancak Borodino, tifüsün daha fazla yayılması için yeni bir fırsat verdi. Yaralıları tedavi etmek için yine sahra hastaneleri kuruldu. Yatak sayısından daha fazla olan hasta ve yaralılar saman yataklara yatırıldılar. Bitler saman yatakları işgal etti. Dolayısıyla tifüs daha fazla yayıldı. Eylül 1812'de Fransız ordusu, aç bir halde Moskova'ya yürüdü. Fransızlar, geri çekilen Ruslar tarafından ateşe verilmiş bir şehirle karşılaştılar. Napolyon, Çar I. Aleksandr'a göndermiş olduğu bir mektupta, Moskova'daki yangınları başlatanların kendi kuvvetleri değil, geri çekilen Rus kuvvetleri olduğunu ima etti. Ancak daha da önemlisi Napolyon, Moskova'ya seferin başlangıcındaki 600.000 kişilik ordusundan sadece 90.000 asker getirebilmişti. Şehir yandıktan sonra, Fransız askerleri şehirde günlerce değerli eşyalar aradılar. Şehri yağmaladılar hatta birbirleriyle savaştılar. Napolyon, Moskova'nın kaybedilmesinin Rus halkını Çar Aleksandr'a karşı kıskırtacağını ve Rusya'yı teslim olmaya zorlayacağını umuyordu. Bütün bunlar olurken Napolyon, ironik bir şekilde Moskova'da İsveçli XII. Charles'ın 1708'de felakete sonuçlanan Rusya'yı işgalini okuyordu. XII. Charles, kışı Ukrayna'da geçirmeye karar vermişti ve ordusunun büyük bir kısmını soğuk, açlık ve hastalıktan kaybetmişti. Napolyon, geçmişten ders almamıştı. Kış hızla yaklaşırken Çar Aleksandr'ın harekete geçmesini beklemeye devam etti. Ancak Ruslar bu zamanı takviye yapmak ve yeniden örgütlenmek için kullandı. Napolyon, Tarutino Muharebesi'ndeki yenilgisinden sonra Rusya'dan çekilmeye karar verdi. Büyük ordusu artık 75.000 kişiden biraz fazlaydı. Rusya'dan çıkarken, Fransız kuvvetleri daha fazla ganimet taşımak için tüfeklerini attılar. Borodino'ya döndüklerinde araziye zırhlar, silahlar ve kurtlar tarafından kemirilmiş yaklaşık 30.000 cesetle dolu buldular. Bu arada öfkeli Rus köylüleri Fransız askerlerinin başına ödül koydular. Rus köylülerinden ve Kazaklardan korkan Fransızlar küçük gruplar halinde seyahat etmekten kaçınıyorlardı (White III, 2018, s. 78).

⁷ Bir gözlemci Smolensk'teki durumu şöyle tasvir etmektedir: "Smolensk, Ruslar tarafından boşaltıldıktan sonra evlerin çoğu yakılmıştı. Geri çekilen Ruslar işe yarayabilecek her şeyi yok etmişlerdi. Her yerde cesetler vardı. Kimsenin onları kaldıracak zamanı yoktu. Toplar, yük arabaları, atlar ve piyadeler onların üzerinden geçti. 17 ve 18 Ağustos'ta, Bavyeralıların kendilerini gösterdikleri Polotsk savaşı oldu. Yaralıları için ilaç yoktu, içme suyu bile yoktu, ekmek yoktu, tuz yoktu. Rusya'daki pek çok sağlıksız yer arasında burası en kötüsüydü. Böcek kaynıyordu. Hastanede askerlerin hasretle beklediği bir ölüm odası vardı. Orada samanların üzerinde bir daha kalkmamak üzere dinleneceklerdi. Bk. (Rose, 1913, s. 29).

Hastalar ve yaralılar arabalarda taşınmaktaydı. Hastaları ve yaralıları yola boşaltmak ve yüklerini hafifletmek için araba sürücüleri genellikle engebeli arazilerden geçtiler. Arabalardan düşenler yol kenarlarında ölüme terk edildi. Napolyon, Smolensk'e döndüğünde ordusunun daha büyük bir kısmını kaybetti. Hasta ve yaralı askerlerin birçoğu aşırı kalabalık hastanelerde yatak bulamadıkları için sokaklarda donarak öldüler. Aralık 1812'de Napolyon, orduyu terk etti. Aynı ay içerisinde Mareşal Kutuzov, Vilna'ya vardığında donmuş cesetlerin yerlere saçıldığına veya yanmış ağaçlara asıldığına tanık oldu. Tifüse yakalanmış adamlar sokaklarda barınak ve yiyecek aramaktaydılar. Ruslar, İmparatorluk Muhafızları'na toprak çözüldükten sonra gömülmesi ya da yakılması için cesetleri taşıttı. Bu işte görevlendirilen askerlerin neredeyse yarısı tifüse yakalandı. Napolyon'un 600.000 kişilik büyük ordusundan sadece 3.000 kişi Fransa'ya dönebildi (White III, 2018, s. 78-79).

Acı bir gerçek Fransız ordusunun tifüsü Rusya'dan getirip Avrupa'nın geri kalanına yaymış olduğudur. Almanya'da halk tifüse yakalanma korkusuyla askerleri barındırmaktan korkuyordu. Hastalık yayıldığında, Alman doktorlar hastaları, hastanenin izole edilmiş bir bölümüne kapattılar. Ruslar, tifüs nedeniyle ölen yaklaşık 250.000 cesedi gömmek ya da imha etmek zorunda kaldıklarını belirtmektedirler. Tifüs ve soğuk hava Fransız ordusuyla birlikte onun yenilmezlik efsanesini de yok etmiştir. Dahası, tifüsün pençesindeki ordu Avrupa'da kalıcı bir iz bırakmış ve tifüs nedeniyle geniş halk kitleleri ölmüştür. Rusya seferinin toplam kaybının Fransızlar, Fransız müttefikleri, Ruslar ve siviller için milyonlar olduğu tahmin edilmektedir. Ordusunu kaybetmiş olması Napolyon'u hızla yeni bir ordu kurmaya ve eğitmeye zorladı. Bunu yapmak için de soylulara başvurmak zorunda kaldı. Bu strateji İmparator için hiç de iyi olmadı. Napolyon, 1813'teki Leipzig Savaşı'ndan önce yeni bir ordu kurmayı başardı. Ancak bu ordu tifüs salgını ve Rusya kışında kaybedilen ordunun gücünde değildi. Napolyon'un daha önce destek konusunda güvendiği müttefikleri, koalisyon güçlerine katılarak onu terk ettiler. Böylece, 1814'te Paris düştü ve Napolyon tahttan çekilmek zorunda kaldı (White III, 2018, s. 79).

2.2. Kırım Savaşı ve Tifüs (1853-1856)

Rusya, 1853'te Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlar için bazı güvenceler ve savaş gemilerini Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki Çanakkale Boğazı'ndan geçirme hakkı talep etmiştir. Bu talepler Osmanlı Devleti tarafından reddedilince Ruslar, Tuna Nehri bölgesindeki Osmanlı topraklarını işgal ettiler. Rusya'nın saldırganlığının Doğu'daki güç dengesini bozacağından korkan İngiltere ve Fransa, 1854'te Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girdiler. Devam eden diplomatik müzakereler, Kırım'ın güneyinde bulunan Sivastopol'deki Rus deniz üssünde yoğunlaşan çatışmaları durdurmadı. Müttefikler, Eylül 1854'te limana saldırmaya başladılar. Ancak sonbahardaki kara savaşlarına rağmen üssü ele geçiremediler. Bu nedenle uzun bir kuşatma başladı. Diplomatik yanlış anlamalar ve askeri yetersizlikler savaşın uzamasına yardımcı olurken, askerler savaştan çok hastalıklara yenildiler. Bununla birlikte savaş sırasında hem İngilizler hem de Ruslar ordularında sağlık reformu dönemini de başlatan iyileştirmeler yapmışlardır (Encyclopedia of Plague and Pestilence, From Ancient Times to the Present, 2008, s. 81).

Kırım Savaşı, hastalıkların savaş meydanlarındaki etkilerini göstermede önemli bir yer tutmaktadır. Bu savaş bir taraftan hastalıklı bölgelerden savaş alanlarına asker gönderilmesi durumunda bir ordunun ne kadar ağır bir ceza ödeyebileceğini gösterdiği gibi diğer taraftan da askeri birliklere yeterli gıda ve barınak sağlanırsa ciddi salgınları önlemenin mümkün olduğunu da göstermiştir (Prinzing, 1916, s. 170). Bununla birlikte Kırım Savaşı söz konusu olduğunda, mücadelenin sonuçlarını hastalıklardan çıkarmak mümkün değildir. Çünkü rakip kuvvetler kolera, tifüs ve dizanteri salgınlarından neredeyse aynı derecede etkilenmişlerdir. Kırım Savaşı sırasında biri Aralık 1854'te, diğeri ise Aralık 1855'te başlayan iki ayrı tifüs salgını meydana gelmiştir. Hastalık önce Ruslar arasında yayılmış daha sonra ise İngilizlere ve Fransızlara bulaşmıştır. İstanbul'a da sıçrayan tifüs burada filolara ve ticaret gemilerine yayılmıştır (Zinsser, 2010, s. 164-165).

Kırım Savaşı'ndan kısa bir süre sonra konuya ilişkin eser vermiş olan G. Scrive, Kırım'daki sahra hastanelerinde bulunan tifüs hastası Fransız askerlerine ait istatistikî bilgiler yayınlamıştır. G. Scrive'in verdiği bilgilere göre Eylül 1854 ile Temmuz 1856 arasında 11.124 tifüs hastası askeri hastanelere yatırılmıştır. Bunlardan 3.840'ı İstanbul'a götürülmüş, 6.018'i ise askeri hastanelerde hayatını kaybetmiştir. Verdiği bilgiye rağmen G. Scrive, bu sayıların çok az olduğunu da belirtmektedir. Ona göre Fransız ordusunda tifüsten kaynaklanan ölüm sayısı 17.515'ten az değildir ve en az 35.000 askerin tifüse yakalandığını düşünmektedir (Prinzing, 1916, s. 173).

İngiliz ordusunda ise tifüs sadece 1855-1856 kışında görülmüştür. J.C. Chenu'ya göre 167 asker hastalığa yakalanmıştır. Bunlardan 62'si hayatını kaybetmiştir. Ancak Rus birlikleri arasında tifüs şiddetli bir şekilde hüküm sürmüştür. Hastalık, Rusya'nın güneyine de yayılmıştır. Tifüs, İstanbul'daki askeri hastanelerde birçok kişiye bulaşmasına rağmen halk arasında yayılmamıştır. Kaynaklar, İstanbul halkının tüm seyri boyunca salgından korunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tifüs, İngiliz birlikleri tarafından İngiltere'ye taşınmıştır. 1856-1857 yıllarında ülkenin farklı noktalarında tifüs salgınları meydana gelmiştir. Savaş nedeniyle kıtlığın artması, tifüsün yoksullar arasında daha da yayılmasına neden olmuştur (Prinzing, 1916, s. 173-174).

Fransız birlikleri Fransa'ya geri gönderildiğinde kapsamlı önlemler alınmıştır. Mesela tifüsü kısa bir süre önce atlatmış olanların gemilere binmesine izin verilmemiştir. Yolda hastalığa yakalananlar için Akdeniz kıyısı boyunca birkaç istasyon kurulmuştur. Şüpheli birlikler karaya çıkmadan önce birkaç adada karantinaya alınmışlardır. Şehre girmeden önce tekrar muayene edilmişlerdir. Ayrıca askerlere banyo yaptırılmış ve onlara yeni elbiseler verilmiştir. Bu önlemlerden sonra sonuç oldukça başarılı olmuştur. Çünkü tifüs hastaları Fransa'da bakıldıkları hastanede sadece birkaç vakaya yol açmışlardır ve hastalık sivil nüfusa bulaşmamıştır (Prinzing, 1916, s. 174-175).

2.3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Tifüs

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı da çok sayıda ölümden sorumlu olan salgın hastalıklara sahne olmuştur. Rusya'da ve Balkan Yarımadası'nda sık sık ortaya çıkan tifüs, bir kez daha en fazla tahribatı yapan hastalıktır. Kaynaklar, 35. Piyade Tümeni

Kiev’de toplanırken askerler arasında tifüs vakalarının görüldüğünü belirtmektedir. Hastalık daha savaş başlamadan önce Kışinev’deki (Besarabya) askerler arasında da varlığını göstermiştir. Nisan ve Mayıs 1877’de Rus kuvvetleri sağanak yağmur altında Tuna’ya doğru ilerlerken, tifüs, aralıklı ateş ve dizanteriden mustarip olanların sayısı önemli miktarda artmıştır. 1877-1878 kışında Balkan Yarımadası boyunca yapılan yürüyüş, kötü beslenen Rus birliklerini zor durumda bırakmıştır. Ayrıca Balkan ovalarında beklenen daha iyi koşullar da kendisini göstermemiştir. Hatta sağlık açısından seferin en talihsiz kısmı da burada başlamıştır. Yaklaşık 411.000 askerden oluşan Rus ordusundaki tifüs hastalarının sayısı Şubat 1878’de, 18.049’a yükselmiştir. Salgın, mayıs ayına kadar aralıksız şekilde şiddetini devam ettirmiş, haziran ayında ise azalmaya başlamıştır (Prinzing, 1916, s. 286-287).

Hastalık	Hasta Sayısı	Ölü Sayısı
Tifo	25.088	7.207
Mide humması ⁸	38.363	1.615
Tifüs	32.451	10.081
Dönek Ateşi ⁹	39.337	4.849

Tablo1: Rus ordusunun, Tuna yürüyüşü sırasındaki hasta ve ölü sayısı (Prinzing, 1916, s. 288).

Yukarıdaki Tablo 1 incelendiğinde tifüsün, hasta sayısı bakımından üçüncü ancak ölüme sebebiyet verme noktasında birinci sırada olduğu görülmektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında da askeri hastaneler tıpkı Napolyon Savaşları’nda olduğu gibi tifüsün yayılmasına neden olmuşlardır. Savaş sırasında askeri hastanelerin sadece üçte biri seyyar hale getirilmişti. Bunların sayısı da donanımı da yetersizdi. Az sayıdaki karantina yeri tıbbi yönetimden yoksundu ve aşırı derecede kalabalıktı. Pis ve çöplerle dolu olan bu yerler hastalar için olduğu kadar bölge sakinleri için de tehlike oluşturmaktaydı. Uzun bir gecikmeden sonra ek barakalar inşa edildi. Ancak bunlar o kadar kötü düzenlenmişlerdi ki hastanelerdeki aşırı kalabalığa çok az rahatlama sağladılar. Hepsinden önemlisi dezenfeksiyon ve temiz çamaşır için gerekli araçlar bulunmamaktaydı. Bu durum hastanelerde büyük miktarda bulaşıcı madde birikmesine ve taburcu edilen nekahet dönemindeki hastaların temas ettikleri diğer insanlara hastalık bulaştırmalarına yol açıyordu. Nekahet dönemindeki hastaların Rusya’ya taşınmasına seferberliğin ilk bölümünde başlandı. Bu hastalar, tifüsü sadece askeri yollar boyunca yaymakla kalmadılar aynı zamanda Rusya’ya da taşıdılar. Bu nedenle tifüs birçok bölgede ortaya çıktı. Kuşkusuz seferin sonunda koşullar iyileşti. 1878’in ilkbaharında bu amaçla görevlendirilen bir komisyon karantina yerlerindeki sağlık koşullarını düzenleyen ve tifüs hastalarının her yerde tecrit edilmelerini sağlayan kuralları koymayı başardı. Savaş sona erdiğinde Rus askerleri Karadeniz üzerinden evlerine götürüldüler. Bu nedenle Karadeniz kıyısı

⁸ Hummâ-yı mide, fièvre gastrique. Bk. (Unat, İhsanoğlu & Vural, 2004, s. 258).

⁹ Hummâ-yı râcia, dönek humma, fièvre recurrenente. Bk. (Unat, İhsanoğlu & Vural, 2004, s. 258).

boyunca Reni, Nikolayev, Sivastopol ve Odessa limanlarında hasta askerlerin toplanmasını sağlamak için sağlık komiteleri görevlendirildi (Prinzing, 1916, s. 288-289).

Kafkas Ordusunda tifo ve tifüs hastalıkları yaygındı. Kaynaklar tifonun bölgeye Osmanlı kuvvetleri tarafından değil, Ruslar tarafından taşındığını belirtmektedir. Rus birliklerinin koşulları oldukça kötüydü. Birlikler, hijyen şartlarının kötü olduğu Ermeni köylerinde barınmaktaydılar. Bu köylerde kimse çöplerle ilgilenmemekteydi. Rus askerlerinin iaşeleri de oldukça kötüydü. Giysileri yetersizdi. Bu şartlar sürekli yürüyüş ve savaşla birleşince Rus askerlerinin dirençleri büyük ölçüde azaldı. Ekim 1877'de ana orduda tifüs salgını başladı. Aşırı derecedeki kalabalık hastaneler ise hastalığın yayılmasına yardımcı oldu. Koşulların en kötü olduğu yer ise Erivan'daki müfrezyedi. Birlikler kışlalara yerleştikten sonra tifüs korkunç bir şekilde patlak verdi. Kısa süre içerisinde tüm Erivan hastalıktan etkilendi (Prinzing, 1916, s. 289).

Hastalık	Hasta Sayısı	Ölü Sayısı
Tifo	24.473	8.908
Mide humması	9.589	1.044
Tifüs	15.660	6.506
Dönek Ateşi	14.576	3.775

Tablo 2: Kafkas Ordusunda hastalığa yakalananların ve hayatını kaybedenlerin sayıları (Prinzing, 1916, s. 290).

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere tifüs, mevcut hastalıklar içerisinde hem hasta sayısı bakımından hem de ölüme sebebiyet verme bakımından ikinci sırada yer almaktadır.

Osmanlı birlikleri, Rus birliklerine göre tifüsten daha az etkilenmiştir. Bu durumun sebebi Osmanlı askerlerinin daha iyi beslenmesi ve kamplarının daha temiz olmasıydı. Ancak Osmanlı esirlerinin durumu da tıpkı Rus esirlerinki gibi kötüydü. Esir alınan 57.000 askerden, 13.983'ü çoğu tifüs olmak üzere çeşitli hastalıklardan hayatını kaybetti (Prinzing, 1916, s. 290).

3. Sırbistan'ın Tifüsle İmtihanı (1914-1915)

Prens Ferdinand'a yapılan suikastın başta İmparator Franz Josef olmak üzere Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yöneticilerini üzdüğü söylenemez. Çünkü hiçbir idareci, saray kurallarına uymayan Prens Ferdinand'ın ileride tahta yakışacağını düşünmüyordu. Ancak Avusturya-Macaristan yöneticileri bu olayı duyar duymaz, Sırbistan'ı yola getirmek için aradıkları fırsatın çıktığını düşündüler. Balkanlarda Sırp milliyetçiliğini devamlı kışkırtarak kendi İmparatorlukları içerisindeki toplulukları ayaklanmaya iten Sırbistan'a gereken ders artık verilmeliydi (Ülman, 1973, s. 205).

Prens Ferdinand'ın öldürülmesi, Avrupa Savaşı'na yol açan uluslararası bunalımın başlamasına yol açtı. Avusturya-Macaristan hükümeti katilin silahının Belgrat askeri fabrikasında üretilmiş olması nedeniyle, Sırp hükümetini "suikastın dolaylı suç ortağı" olmakla suçladı. Üç haftalık bir düşünme süresinden sonra ise Sırbistan'a bir ultimatoma verdi. Birçok koşulun yanı sıra, suikastçının suç ortaklarını

bulmak için Belgrat'ta girişilen soruşturmaya Avusturya polisinden memurların da katılmasını istedi. Sırp hükümeti bu isteği kabul etmeyince de 28 Temmuz 1914'te savaş ilan etti (Renouvin, 1993, s.10).

Sırp ordusu, yazın ilk, Kasım 1914'te ise ikinci işgal teşebbüsünü püskürttü. İlk işgal sırasında Avusturya kuvvetleri halka büyük bir zulüm yaptığından ikinci işgal sırasında işgal edilen bölgelerden ülkenin işgal edilmemiş güney bölgelerine doğru büyük bir göç yaşandı. Bu göç sırasında 250.000 ile 300.000 arasında insan evini terk etmek zorunda kaldı (Soubbotitch, 1917, s. 33). Sırbistan'ın güneyindeki küçük kasabalar birden bire on binlerce insanın yaşadığı büyük merkezler haline geldi. Birçoğu yaralı ve hasta olan Avusturyalı esirler de bu mültecilere eklendi. Bunlar için de kalacak yer ve yiyecek bulunması gerekiyordu. Zaten kalabalık olan ve su şebekesi ile kanalizasyon gibi alt yapı eksiklikleri bulunan Sırp kasabaları oldukça zor bir durumda kaldılar. Bu genel kargaşa ortamında yiyecek, ilaç ve giysi eksikliği, kötü sağlık hizmetleri ve kalabalık nedeniyle büyük bir tifüs salgını başladı (Pisarri, 2018, s. 72).

Salgının başladığı esnada tifüsün Sırbistan'a kim tarafından taşındığı konusunda farklı görüşler vardı. Tifüs, Ekim 1914'te tek tük vakalar halinde ortaya çıktığında Arnavutluk'a ve güney sınırındaki Sırp askerlerine atfedilmişti. Bu varsayımın yanı sıra bazı raporlar hastalığı Aralık 1914'teki karşı saldırının ardından esir alınan 60.000 Avusturya-Macaristan askerine dayandırmaktaydı. Belgrat'ta görev yapan Amerikan Kızılhaç'ından bir hemşire de tifüsün Sırbistan'a, Avusturyalı askerler tarafından getirildiğini doğrulamaktadır. Bu askerler demiryolu bağlantısı boyunca tüm ülkeye götürülmüş ve ayrıca geçici işçi olarak hastanelere yerleştirilmişti. Bu nedenle tifüs salgını o zamana kadar bilinmeyen bir boyuta ulaştı (Duraković, 2014, s. 263)¹⁰. Ana seyahat hatları üzerindeki her topluluk tifüse yakalandı. Hastalık, demiryollarından uzak köylere ise askerler, kağıt sürücülere ve hastaların taşındığı saman yüklü arabalarla ulaştırıldı (Destitution and Disease in Serbia, 1915, s.18-19).

Tifüs, Sırp birliklerine ve mültecilere hızla bulaştı. Buna rağmen, yetkililer başlangıçta olayın ciddiyetini anlayamadı. Bu da hastalığın daha fazla yayılmasına neden oldu. Hastalık, Ocak 1915'e kadar ülkenin her köşesine ulaştı. Hastalığın ilk belirtilerini gösterenler de dâhil olmak üzere mültecilerin evlerine dönmeleri engellenmedi. Çünkü mültecilerin varlıkları ordunun hareketi için ciddi bir engeldi.

¹⁰ Rockefeller Vakfı Savaş Yardım Komisyonu'nun 28 Nisan 1915 tarihli raporuna göre Sırp yetkililer tifüsün ülkeye işgalci Avusturya ordusu tarafından getirildiğini düşünmektedir. Esir alınan Avusturyalı askerler yerleştirildikleri Sırp evlerini de enfekte etmişlerdir. Savaş sırasında Sırp askerler yaklaşık 60.000 Avusturya askerini esir almıştır. Sırp hükümeti için bu askerlerin bakımı ve muhafazası büyük bir yükü. Bu nedenle Sırp hükümeti bu yükü dağıtmak istedi. Bu amaçla ülkedeki tüm önemli şehirlere ve kasabalara esir müfrezeleri gönderildi. Bunlar kamu binalarına yerleştirildi. Böylece tifüsün tohumları geniş bir alana yayıldı. Daha sonra mahkûmları koruyan Sırp askerler ve esir kamplarında çalışan görevliler tifüse yakalandılar. Bunlar aracılığıyla hastalık hem evlere hem de kışlalara yayıldı. Ayrıca esirler sürekli demiryolu ile bir noktadan başka bir yere taşındılar. Bu durum tifüsün yayılma aracı olan bitlerin vagonların minderlerine ve döşemelerine yerleşmesine yol açtı. Siviller aynı vagonlara bindiklerinde ise bitler onların vücutlarına ve giysilerine yerleşti. Raporla bulaşıcı bir hastalığı bir ülkenin her bölgesine ve her evine yaymak için bundan daha etkili ve kolay bir yöntem olamayacağı belirtilmiştir. Bk. (Destitution and Disease in Serbia, 1915, s. 11).

Tifüs kasabalardan kırsal bölgelere ulaşarak kontrolden çıkmaya başlayan bir durum yarattı. Bu arada ordu içinde de hiçbir önlem alınmadı. Herhangi bir ateş şikâyeti ile başvuran askerler, kapasiteleri zaten azalmış olan askeri hastanelere gönderildiler. Bu askerlerin çoğu kendilerini tifüs hastalarıyla dolu odalarda, banyolarda ve hatta yataklarda buldular. Bunların yanı sıra tifüsün yayılmasına yol açan başka faktörler de vardı. Askeri hastane olarak kullanılan binalarda hasta bakımı için gerekli olan asgari ihtiyaçlar (ayrı odalar, banyolar, mutfaklar ya da en basitinden lavabolar) bulunmuyordu. Bu tesislere girişte sterilizasyon ya da dezenfeksiyon yapılmıyordu. Giysiler değiştirilmiyor ya da en azından yıkanmıyordu. Hastalara gerekli yiyecek ve içecekler özellikle de su ve süt verilmiyordu. Hastalar tıbbi tedavi görmüyorlardı ve yaktan kalkamadıkları için dışkılarının içinde yatmak zorunda kalıyorlardı. İşte bu noktada Sırp sağlık sisteminin zayıflığı ortaya çıktı. (Pisarri, 2018, s. 73).

Sırbistan sağlık sistemi 19. yüzyılın sonundan itibaren sürekli modernize edilmiş olsa da, I. Dünya Savaşı başlayana kadar giderilmesi mümkün olmayan birçok eksikliğe sahipti. Balkan Savaşları sağlık koşullarının daha da kötüleşmesine yol açmıştı. Askeri ve sivil sağlık hizmetlerinde yapılması planlanan reform, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla engellenmişti. Tıbbi hizmetler yetersizdi. Tıbbi ekipman ise kullanılmış ya da tahrip edilmişti. Bununla birlikte 1912'den 1918'e kadar süren uzun savaş dönemi, sadece orduda değil sabun ve temiz giysi gibi temel ihtiyaçlardan bile yoksun olan sivil nüfusta da hijyen koşullarının kötüleşmesine neden olmuştu. Bu eksiklikler tifüs salgınının yayılmasını hızlandırdı. Özellikle sınırlı sayıda olan tıbbi personelin dengesiz dağılımı sivil nüfus için önemli bir sorundu. Örneğin 1912'de 400.000 kişilik orduda 296 doktor görev yaparken ülkenin geri kalan sakinleri için sadece 70 doktor mevcuttu (Duraković, 2014, s. 260-261).

İki yıl sonra 1914'te Avusturya-Macaristan ultimatomu sona erdiğinde de durum düzelmemişti. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Sırbistan'da yaklaşık 350 doktor vardı. Daha önce olduğu gibi bunların çoğunluğu yine orduda görevlendirilmişti. Tifüs salgını patlak verdiğinde hastalığın şiddetinden ilk etkilenenler doktorlar oldu. 350 doktordan 126'sı daha salgının ilk döneminde tifüse yenik düştü. Askeri hastaneler doktorsuz kaldı. Tıbbi personelin ölümü, hastalığa dair herhangi bir ilaç ve sağlık malzemesi bulunmadığı gerçeğini ortaya koydu. Tifüse karşı geleneksel veya doğal ilaçlar (brendi kompresleri, şarap sirkesi, sarımsak ve giysiler için kükürt ile naftalin) kullanılarak mücadele edildi. Kullanılan ilaçlar sadece aspirin, kinin ve salisilik asitti. Ana iletişim yolları boyunca sağlık kontrolleri çok zayıftı. Kullanılan dezenfeksiyon yöntemleri ise ilkel ve verimsizdi. Personel ve bilgi eksikliğini giderebilmek için atılan ilk adım esirler arasındaki sağlık personelinin görevlendirilmesi oldu. Sırp Ordusu, Niş'te 50 Avusturyalı sağlık görevlisini saflarına kattı. Ancak tıpkı Sırp doktorlar gibi onların mücadelesi de tıbbi malzeme ve tesis eksikliği nedeniyle boşa gitti. Bir süre sonra, Hollandalı Arius Van Tienhoven gibi ülkede görevli yabancı cerrahlara tifüslere mücadelede görev verildi. Ancak yine başarı sağlanamadı. Bu arada gerek hükümet üyeleri gerekse de ordu komutanları arasında, Sırbistan'ın tifüsü tek başına yenemeyeceği ve sonucun bir felaket olabileceği görüşü ağırlık kazandı. Bu nedenle müttefik ve tarafsız ülkelere başvurular yapıldı. Bu amaçla Sırbistan Savunma

Bakanlığı, 26 Ocak 1915'te Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak, müttefik ve tarafsız ülkelerdeki diplomatik temsilcilikler vasıtasıyla Sırbistan'a gelmeye istekli en az 50 doktor bulunmasını istedi. Bu arayış kısa sürede araştırmacıları, bilim adamlarını ve tífüsle mücadeleye katkıda bulunabilecek herkesi kapsayacak şekilde genişletildi. İç İşleri Bakanlığı, 1 Mart 1915'te, Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda, Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nden herhangi bir doktorun "araştırma yapmak ve nihayetinde egzantemik tífüs tedavisinde yeni tedavileri denemek için gerekli ekipmanla" Sırbistan'a gitmeye istekli olup olmadığını araştırılmasını istedi. Aslında bu sözler durumun ne kadar vahim olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü bir iyileşme sağlamak adına çok sayıdaki Sırp hasta üzerinde deneyler yapma imkânı açıkça teklif edilmekteydi. Mart ayı ortalarında tıbbi personel talepleri daha acil bir hale geldi. Sırbistan'a gelmeyi kabul edecek doktorlar için ek ekonomik fırsatlar sağlanacağı açıklandı. Bu arada tıbbi bakımın siviller için de olacağına dair ilk işaretler geldi. Köylerdeki sivilleri tedavi edecekler için maaş ve yol masraflarının yanı sıra ek ödemeler garanti edildi. Fransa ve İsviçre'deki elçiliklere 30 Mart'ta, 50 doktorun işe alınması için yeni bir çağrı yapıldı (Pisarri, 2018, s. 73-75).

Bu çağrılar üzerine, salgınla mücadeleye yardımcı olmak üzere çok sayıda Müttefik ve tarafsız misyon gönderildi. Rus Hükümeti birkaç tífüs hastanesi için personel ve malzeme gönderdi. Fransa, yüz askeri doktor, İngiltere, Albay Hunter yönetiminde bir askeri komisyon ve çok sayıda hastane birimi, Amerika birkaç Kızıl Haç hastane birimi ve Harvard'dan Dr. Richard P. Strong yönetiminde Amerikan Kızıl Haç ve Rockefeller Vakfı tarafından ortaklaşa desteklenen bir sıhhi komisyon gönderdi. Bunların yanı sıra Belçika ve Hollanda gibi küçük ülkeler de doktor ve hemşire desteği sağladı. Sırp Ordusu ve Sivil Sağlık İdaresi temsilcileriyle birlikte büyük misyonların başkanlarından oluşan uluslararası bir komite kuruldu. Ülke sağlık bölgelerine ayrıldı. Personel ve ekipman türlerine göre çeşitli misyonlara tahsis edildi (Stuart, 1920, s. 126).

Ancak bütün bu çabalara rağmen tífüsün şiddeti, Sırp sağlık personelinin yarısından fazlasının, çok sayıda yabancı doktor ve hemşirenin, birçok asker ile sivilin hayatını kaybetmesine neden oldu. Bu siviller arasında, kuzey bölgelerinden gelerek orta ve güney Sırbistan'daki kasabalara yığılan, sokaklarda yiyeceksiz ve giyeceksiz yaşamak zorunda kalan çok sayıda mülteci de bulunmaktaydı. Özellikle salgının ilk dönemindeki kaotik durum, sağlık sisteminin eksikliği, bölgenin genişliği ve diğer birçok faktör, tífüs salgınının genel ölüm oranının kesin olarak belirlenmesini engelledi. Savaşın sonunda, Paris Barış Konferansı'na katılan Sırp delegasyonu, Sırbistan'daki sivil ve askeri kayıplara ilişkin resmi bir rapor sundular. Buna göre 1914 sonu ile 1915'in ilk yarısı arasında tífüs ve diğer salgın hastalıklardan 360.000 sivil hayatını kaybetmişti. Ancak bu rakam, sahada çalışmış ve salgının en kötü anlarını yaşamış olan doktor ve bilim adamlarının görüşleriyle çelişiyordu. Tífüsün gerçekten yenildiğinden emin olmak için sonbahara kadar Sırbistan'da kalan Dr. Richard Strong, salgının 6 ayında toplam 150.000 kişinin öldüğünü iddia etmiştir. Salgının en yoğun olduğu dönemde askeri hastanelere günde 2.500 kadar hasta gelirken, sivil hasta sayısı en az üç kat daha fazlaydı. Ölüm oranı, yere ve koşullara bağlı olarak %30 ile %60 arasında değişiyordu. Hatta %70'e kadar da çıkıyordu. 60.000 Avusturya-Macaristan

esirinin yarısı da tifüs nedeniyle hayatını kaybetti. Ölüm oranı, çevrenin daha sağlıklı, insanların daha yoksul ve zayıf olduğu yerlerde en yüksek seviyelere ulaştı. Çoğu yoksul 7.000 kişinin yaşadığı Đevđelija'da (Gevgeli), nüfusun %75'inin tifüs salgını yatışmadan önce öldüğü bilinmektedir. Bu veriler Dr. Strong'un, "1915'te Sırbistan'ı vuran tifüs salgınının dünyanın modern çağda gördüğü en ciddi salgınlardan biri olduğunu" kabul etmesini sağladı (Pisarrı, 2018, s. 82).

Tifüsün yıkıcı sonuçları sadece kolektif hafızada değil aynı zamanda "Sırp Anlatısında" da yer edindi. Salgının savaş sonrası dönemde hissedilen etkileri de oldu. 1919'da kurulan Kızılhaç Dernekleri Birliđi'nin genel direktörü olan Sir David Henderson, Sırbistan'daki tifüs salgınına "Ortaçağ'dan bu yana görülen en ciddi bela" olarak tanımladı. "Balkan Vebası"nın hızla yayılması nedeniyle, tüm ülke doğrudan sağlık tehdidi altında ilan edildi. Amerikan Ordusu Sıhhiye Birliđi Binbaşısı Edward Stuart ise, 1920'de Amerikan Halk Sağlığı Dergisi'nde yayınlanan bir yazısında "Sırbistan, diğer Balkan ülkeleriyle birlikte Batı dünyasının sağlığı için bir tehdittir. Bu bölgede var olan hastalık ve sefaletin yoğunluğu, Balkanları neredeyse ölüm, açlık ve hastalıkla eş anlamlı hale getirmiştir" diyerek konunun önemine dikkat çekti (Duraković, 2014, s. 259-260).

4. "Ya bitler sosyalizmi yenecek ya da sosyalizm bitleri yenecek": Rus İç Savaşı (1918-1922) ve Tifüs

Tifüs, 1915'ten 1920'ye kadar Balkanlar'da, Polonya'da ve hatta Rusya'da muazzam bir yayılma ve yıkım gücü göstermiştir. 1915'te Sırp nüfusunu ve ordusunu yok eden hastalık, 1916-1919 yılları arasında nüfusu yaklaşık bir milyon olan Romanya'da yüz binlerce insanın ölümüne yol açmıştır (Biraud, 1943, s. 3). Tifüs, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Doğu Avrupa'da salgın haline gelmiş ve 1922'de kontrol altına alınmadan önce Rusya ve Ukrayna'da şiddetlenmişti (Zavadivker, 2020, s. 102).

Ekim 1917'deki devrimden sonra Rusya'da yaşamın tüm yapısı derinden ve aniden değiştı. Hastalığın yayılmasını ve hatta çoğalmasını destekleyen koşullar neredeyse ideal bir hal aldı (Meyer, 1957, s.1083). Aslında bitler, Çarlık Rusya'sında yaygın zararlılardı. Tifüs yüzyıllardır endemik olarak bu coğrafyada görölmekteydi. Ancak savaşlar ve kitlesel göçler sırasında sosyal düzenin bozulması hastalığın hızlı bir şekilde yayılmasına zemin hazırladı. Böylece tifüs Napolyon Savaşları, Kırım Savaşı ve Osmanlı-Rus Savaşları (en şiddetlisi 1877-1878) sırasında alevlendi. Bununla birlikte hastalığa karşı henüz ne bir ilaç ne de bir aşı geliştirilmişti. Ancak yirminci yüzyılın başlarında Batı'daki ve Çarlık Rusya'sındaki bilim insanları hastalığın bitler ve bedensel temas yoluyla yayıldığını biliyorlardı. Yaygın önleyici tedbirler arasında sık sık banyo yapmak, giysileri değiştirmek ve bit önleyici merhemler yer alıyordu. Bitten arındırma işlemleri zahmetli ancak büyük oranda etkiliydi. Hastalar bazen hastanelerde tecrit ediliyorlardı. Vücut kılları genellikle tıraş ediliyordu. Ayrıca tifüslülerin evleri, giysileri ve eşyaları da dezenfekte ediliyordu (Zavadivker, 2020, s. 103-104).

Rusya'daki en büyük tifüs salgını "topyekûn savaş" olarak nitelendirilebilecek bir hadise olan I. Dünya Savaşı sırasında meydana geldi. İtilaf Devletleri, Batı Cephesi'nde

hastalığı kontrol altına almayı başardılar. Ancak tifüs, Doğu'da bir salgın halini aldı. Rusya topraklarında, Sırbistan'da ve Romanya'da askerler ve siviller arasında yayıldı. Rusya'daki savaş koşulları tifüsün yayılması için oldukça elverişliydi. Dört yıl süren savaş boyunca yaklaşık 16 milyon asker Rus Ordusu'na hizmet etti. Askerler son derece hareketli olan cephe hatları boyunca doğudan batıya hareket ederken, hastalığı Polonya'ya ve Litvanya'ya taşıdılar. Buna ek olarak, Rusya'daki yaklaşık altı milyon sivil mülteci olarak cephe bölgelerinden kaçtı. Tıka basa dolu sığınaklar, trenler ve hastaneler salgın hastalık yuvalarına dönüştü. Sivillerin yerlerinden edilmesinin boyutu büyüdükçe tifüsün yayılma hızı daha da arttı. 1915 yılının ilkbahar ve yaz aylarında Rus Ordusunun, "Büyük Geri Çekilme"si sırasında Litvanya topraklarından toplu sürgünler gerçekleştirildi (Zavadivker, 2020, s. 102-104).

Bu süreçte tifüs batı Sibirya'ya kadar iç bölgelere taşındı. Ancak sivil vakalar 1918'e kadar şaşırtıcı derecede düşük kaldı. Batı Kazakistan'da 1915'te 1.129 vaka ve 115 ölümle sonuçlanan küçük bir salgın yaşandı. Moskova'da 1914'te 245 ve 1915'te 251 olan vaka sayısı 1916'da 1.095'e yükseldi. 1918'de ise 6.988 gibi endişe verici bir rakama ulaştı. Yeni başkent Petrograd'da 1917'de 517, 1918'de ise 10.976 vaka kaydedildi (Patterson, 1993, s. 373). Bu bir önceki yıla göre %2000'den fazla bir artıştı (Blackburn, 2021, s. 91).

1917-1918'in sert kışında savaş yorgunu ve yoksul Rusya'da tarihin en büyük tifüs salgını başlıyordu. Tifüs, 1918-1922 yılları arasında Rusya'da eşi benzeri görülmemiş bir hızla yayıldı. Hastalığın askeri faaliyetler ve Bolşevik Devrimi ile Beyaz karşı devrimin kaderi üzerinde önemli bir etkisi oldu. Şehirlerde ve merkezi vilayetlerde başlayan salgın, 1919'un sonlarına doğru Uralların ötesine, Sibirya'ya ve Orta Asya'ya yayıldı (Patterson, 1993, s. 373).

Tifüsün hem ordusu hem de hükümeti için yarattığı tehdidin farkına varan Lenin, 5 Aralık 1919'da Moskova'daki "Yedinci Tüm-Rusya Sovyetleri Kongresi"nde yaptığı konuşmada:

"Üçüncü bir bela bize saldırıyor, bitler ve birliklerimizi biçen tifüs. Yoldaşlar, tifüs bölgelerindeki korkunç durumu hayal etmek imkânsızdır; buralarda nüfus kırılmış, maddi kaynaklar zayıflamış, tüm yaşam, tüm kamusal yaşam durmuştur. Buna karşılık biz de diyoruz ki, Yoldaşlar, her şeyi bu soruna yoğunlaştırmalıyız. Ya bitler sosyalizmi yenecek ya da sosyalizm bitleri yenecek." cümleleriyle durumun vahametini göstermiştir (Blackburn, 2021, s. 91-92).

Lenin'in, Sovyet kontrolündeki bölgelerde bitlere karşı topyekün bir savaş çağrısından sonra, Bolşevikler kapsamlı bir halk sağlığı kampanyası geliştirdi. Rusya'da tifüsle mücadele başladığında, durum silahlı kuvvetler genelinde vahim bir hal almıştı. Sovyet Komutanı Budyonny, Ocak 1920'de birliklerinin korkunç bir tifüs salgınının pençesinde olduğunu ve özellikle de sahra hastanelerinin tifüs vakalarıyla dolu olduğunu bildirdi. Tifüs salgını, Rus liderleri doğru kullanıldığında hastalığın Bolşevizm'in düşmanlarına karşı etkili bir silah olarak kullanılabileceğine de ikna etti. Bu nedenle Sovyetler bir taraftan hastalığı kontrol altına almaya çalışırken, diğer taraftan da hastaları düşman hatlarına sürerek, karantinaları yok ederek ve sağlık tesislerini yağmalayarak tifüsü düşmanları arasında yaymaktaydı. Bolşevik hiyerarşisi,

büyük savaşlardaki örneklerden yola çıkarak, tifüsün düşmanlarını tek başına yenemeyeceğini ancak hedeflerine ulaşmada kendilerine yardımcı olacağını anlamıştı (Blackburn, 2021, s. 92).

I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar düşman ordularından, daha sonra ise Kızıl Ordudan, Beyaz Ordudan, milliyetçi oluşumlardan, Polonyalı işgalcilerden, anarşistlerden, köylü isyancılardan ve haydutlardan kaçan mülteciler Rusya'nın demiryollarını ve yollarını doldurmuşlardı. Savaş ve Bolşevik yönetimin yiyeceklere el koyma politikası, iktidarın rakiplerinin yağmaları ve genel ekonomik çöküş tarımsal üretimin azalmasına yol açtı. Gıda ve yakıt kıtlığı milyonlarca insanı şehirlerden kaçmaya zorladı. Kırsal kesimde yaşanan ve 1921'deki kıtlıkla doruğa ulaşan gıda sıkıntısı geniş bölgeleri etkiledi. Kitlesele göçlere yol açtı. İşte bit ve tifüs bu büyük sefaletin ortasında gelişmişti. Kalabalık, kaos, halk sağlığı hizmetlerinin kısmen çökmesi, kötü sağlık koşulları, sabun ve yakıt sıkıntısı salgına katkıda bulundu. Güneyde tifüs, 1918 sonbaharında kuzey Kafkasya'da faaliyet gösteren 11. Kızıl Ordu arasında ortaya çıktı ve hızla Beyaz Orduya yayıldı. Beyaz Ordu, sonraki birkaç ay boyunca neredeyse çatışmalardaki ölümler kadar tifüsten ölümlere maruz kaldı. Hatta Beyaz Ordu'nun önemli bir lideri olan General P. N. Wrangel de neredeyse tifüs nedeniyle hayatını kaybediyordu. Ancak Beyaz Ordu yabancı tıbbi malzemelere erişimleri nedeniyle Kızıl Ordu'dan daha iyi durumdaydı. Kızıl Ordu kuvvetleri yaklaşık 50.000 tifüs vakasına maruz kaldı. Bu nedenle kilit öneme sahip Terek bölgesinin kontrolünü kaybetti. 11. Kızıl Ordu'nun, 29.000'den fazla kurbanı Astrahan'a gönderildi. Hasta askerleri tecrit etme çabalarına rağmen hastalık burada sivil halka da yayıldı. Başka yerlerde olduğu gibi Astrahan'da da birçok doktor ve sağlık çalışanı tifüs nedeniyle hayatını kaybetti. Tifüs, 1919'daki ve 1920'nin başlarındaki çatışmalar sırasında Ukrayna'yı ve güney Rusya'yı kasıp kavurdu. Beyaz Ordu'nun, 1919-1920 kışındaki geri çekilişi, derme çatma hastaneleri dolduran on binlerce tifüs hastası yüzünden sekteye uğradı. Beyazların şansına, Kızıl Ordu'nun onları takip etme girişimleri de kendi saflarındaki tifüs salgını nedeniyle engellendi. Aralık ortasına kadar yaklaşık 1,5 milyon mülteci, ilerleyen Kızıl Ordu'dan güneye, binlercesinin tifüsten öldüğü Rostov-on-Don'a kaçtı. Bir İngiliz subayı 1919 Noel'inde Rostov'daki durumu şöyle anlatıyordu:

"Suyu eritmek, banyo için ısıtmak ya da çamaşır yıkamak için yakıt yoktu; su boruları donmuş ve patlamıştı; çok az insanın yedek gömleği ya da iç çamaşırı vardı; ve kalabalıktan kaçmak için, enfeksiyon riski olmadan bir adım bile atamazdınız. Tren istasyonları ve trenler en kötü tifüs tuzaklarıydı. Yolcu ve asker kalabalıkları bekleme salonlarında ve halka açık salonlarda kamp kuruyordu. Acı hava pencereleri kapalı tutmalarına neden oluyordu ve pislik, aşırı kalabalık ve kokuşmuş atmosfer bitleri mükemmel bir şekilde yetiştiriyordu. Bunun yanı sıra, trenlerde yaşama alışkanlığı da artmıştı. İmkânı olan herkes yaşamak için bir vagon alıyordu böylece hem hareket kabiliyeti hem de yaşayacak bir yer kazanıyordu".

Aslında İngiliz subayın bu sözleri tifüs yıllarında Rusya'daki pek çok yer için geçerliydi (Patterson, 1993, s. 374-375).

Doğu'da Amiral Kolçak'ın Beyaz Ordu kuvvetleri ve onların karşısındaki 3. Kızıl Ordu, 1919 sonbaharında tifüs yüzünden perişan oldu. Batıdan demiryoluyla gelen takviye Kızıl Ordu kuvvetleri alınan önlemlere rağmen Perm şehrindeki sivil nüfusu enfekte etti. Beyaz Ordu daha da ağır acılar çekti ancak takviye Kızıl Ordu birlikleri de geri çekilen Beyaz Ordu'dan tifüs kaptı. Tifüs, Uralları kasıp kavurdu ve orduları batı Sibiryaya kadar takip etti. Tifüslü Beyaz Ordu birlikleri, Ağustos 1919'da Omsk'ü enfekte etti. Doğuya sevk edilen Kızıl Ordu esirleri Eylül ayında tifüsü Irkutsk'a getirdi. Beyaz Ordu birliklerinin 1919 sonu ve 1920 başındaki umutsuz geri çekilişi sırasında, mültecilerden ve askerlerden oluşan çeteler Tomsk ve diğer Sibirya şehirlerini enfekte ettiler. Böylece hastalık Baykal Gölü'nün ötesinden Pasifik Okyanusu'na kadar tüm demiryolu hattı boyunca yayıldı. 1920 yılı başlarında Amiral Kolçak'ın tahminen 50.000 askeri tifüs nedeniyle hayatını kaybetti. Tifüs daha küçük olan Baltık cephesinde de etkili oldu. Kuzeybatıda, General Yudenic'in komutasındaki mağlup Beyaz Ordu kuvvetlerini Kasım 1919'da Estonya'ya kadar takip etti. Binlerce hasta asker, korkunç koşullar altında ilkel hastanelere kapatıldı. Amerikalı subaylar tarafından yönetilen Kızıl Haç birimleri, Estonyalıları, Rus komutanları, giysileri ve battaniyeleri temizledi. Maskeler, koruyucu giysiler ve eldivenlerle donatılmış 50 kişilik ekipler hastaları tıraş edip yıkadı, yatakları yaktı, giysileri sterilize etti ve koşulları dezenfekte etti. Bağımsızlığını yeni kazanan Estonyalıları, Amerikan Kızıl Haç çalışanlarının yardımıyla sınırlarını karantinaya almaya başladı (Patterson, 1993, s. 375).

Tifüs, Rus İç Savaşı'nda iki tarafın da kazanmasına ya da kaybetmesine neden olmamıştır. Hastalık, her ne kadar çeşitli seferleri etkilemiş ve Amiral Kolçak'ın kuvvetlerine ölümcül zarar vermiş olsa da her iki tarafı da tüm cephelerde perişan etmiştir. Hastalık ve ölüm oranlarına ilişkin kesin rakamlar bulunmamakla birlikte, bir Sovyet nüfus bilimci 1918'den 1920'ye kadar Kızıl Ordu'da 100.000 ölümle sonuçlanan en az 573.000 tifüs vakası olduğunu tahmin etmektedir. Resmi raporlar tifüs vaka oranlarını 1919'da 1.000'de 204 ve 1920'de 1.000'de 315 gibi yüksek rakamlar olarak vermektedir. Beyaz Ordu'nun kayıpları ise bilinmemektedir. 1918-1922 tifüs salgını, hastalık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir durumdur. Resmi kayıtlar tifüsün olağan mevsimsel seyrine uyduğunu göstermektedir. 1918-1920 yılları boyunca vakaların aylık dağılımı, savaş öncesi yıllara kıyasla kış aylarına doğru daha da büyük bir eğilim göstermiştir. Milletler Cemiyeti Sağlık Örgütü'ne bildirilen ve bu örgütün raporlarında yayınlanan toplam 7 milyon vaka, gerçek vaka sayısını olduğundan az göstermektedir. Yaygın olarak alıntılanan iki çağdaş gözlemci, A. N. Sysin ve L. A. Tarashevich, toplam vaka sayısını sırasıyla 15-16 milyon ile 25 milyon arasında tahmin etmiştir (Patterson, 1993, s. 376).

Bu isimlerden Tarashevich'in, 1922'de Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesine sunduğu "1914'ten Beri Rusya'da Görülen Salgın Hastalıklar" başlıklı raporda savaşın başlangıcından itibaren ülke genelinde endemik olan tifüsün belirgin bir şekilde arttığı ve Ekim 1917'deki Bolşevik Devrimi'nden itibaren salgın haline geldiği anlaşılmaktadır. Savaştan önce yıllık ortalama 150.000 olarak bildirilen vaka sayısı 1918'de 700.000'e, 1919'da 6.600.000'e yükselmiştir. 1920'de de bu rakamda kalmıştır.

1921’de ise bu sayı 1.200.000’e düşmüştür. Tarassevich, bu dönemdeki gerçek vaka sayısının yaklaşık 25 milyon olduğunu düşünmektedir (Biraud, 1943, s. 3). Tifüs nedeniyle hayatını kaybeden insan sayısının ise 2,5-3 milyon arasında olduğu belirtilmektedir (Zavadivker, 2020, s. 102).

Sonuç

Tifüs insanlık tarihinin en eski ve öldürücü hastalıklarından biridir. Soğuk hava, kıtlık, aşırı kalabalık ve hijyen eksikliği gibi olumsuz şartlar tifüsün yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu şartların bir araya gelmesine imkân sağlayan savaş dönemleri tifüsün en yaygın olarak görüldüğü dönemlerdir. Geçmiş daha eski tarihlere gitmekle birlikte tifüs, 15. yüzyılın son on yılında ve 16. yüzyılın tamamında Avrupa’da salgın halini almıştır. Bu dönemden itibaren tifüs salgınlarının Avrupa siyasi haritasının şekillenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Avrupalı tarihçiler Habsburg-Valois çekişmesinin bir parçası olan 1528’deki Napoli kuşatmasında meydana gelen tifüs salgının ilerleyen yıllardaki Avrupa tarihini değiştirmiş olabileceğini düşünmektedir. Tifüs, diğer bazı hastalıklarla birlikte Otuz Yıl Savaşları’nda da etkisini hissettirmiştir. 1618-1648 yılları arasında tifüs, veba ve yetersiz beslenme nedeniyle yaklaşık 10 milyon insanın hayatını kaybettiği kaynaklarda belirtilmektedir. Bu durum tifüsün siyasi etkisinin yanı sıra kıta Avrupası’nın demografik gelişimine de etki ettiğini göstermektedir. Tabii nüfusun azalmasının tarım ve ticaret başta olmak üzere üretime ve ekonomik yapıya da etki edeceği şüphesizdir.

İncelenen savaşlar içerisinde tifüsün mahvettiği ordu olarak tanımlanabilecek güç şüphesiz Napolyon’un büyük ordusudur. Rusya’yı ele geçirmek için yola çıkan 600.000 kişilik Fransız ordusu sefer sonucunda 3.000 kişi olarak ülkesine dönmüştür. Bu sefer sadece Avrupa’nın o dönemdeki en büyük kara ordusunun imha olmasına yol açmamıştır. Aynı zamanda Napolyon’un siyasi hesaplarını da bozmuş, Avrupa haritasında ciddi değişikliklerin meydana gelmesini önlemiş ve sefer sonrasında tifüsün Avrupa’ya taşınmasına da etki ederek kıtanın demografik yıkımını tekrarlamıştır. Türk tarihi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkaran Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda tifüs diğer bazı hastalıklarla birlikte kendisini bir kez daha göstermiştir. Ancak tifüs bu iki savaşta Otuz Yıl Savaşları ya da Napolyon’un Rusya seferindeki kadar yıkıcı olmamıştır.

1915’te Sırbistan’da, Avusturya işgali nedeniyle yaşanan kitlesel göç, sağlık teşkilatının yetersizliği, açlık, soğuk hava, alt yapı ve tıbbi malzeme eksikliği gibi faktörler büyük bir felaketin yaşanmasına etki etmiştir. Sırbistan’daki tifüs salgının trajik bir boyuta ulaşmasına etki eden faktörlerden bizce en önemlisi Sırp yetkililerin, tifüslü Avusturya esirlerini demiryolları üzerinden ülkenin birçok noktasına nakletmesidir. Bu durum bir anlamda mikrobun devlet eliyle dağıtılmasına yol açmıştır. Siyasi iktidarın bunu öngörememesi üzücüdür. Sırbistan’ın ana ulaşım hatları üzerindeki bütün şehirler ve kasabalar tifüsün pençesine düşmüştür. Bu ülkedeki salgın şüphesiz tifüsün en yıkıcı salgınlarından biridir. Ancak 1918-1922 yılları arasında Rusya’da görülen tifüs salgını bu hastalığın kendi tarihindeki zirve noktasıdır. Bolşevikler tarafından, Beyaz Orduya karşı biyolojik bir silah olarak kullanıldığı da görülen tifüsün, Rusya’da 4 yıl içerisinde yaklaşık 25 milyon vaka ve

2,5-3 milyon can kaybına neden olduğu iddia edilmektedir. Bu rakamlar tifüsün yeni kurulan Bolşevik iktidarını zorlu bir sınavdan geçirdiğinin de kanıtıdır. Ayrıca Rusya'nın askeri, ekonomik ve demografik olarak yıprandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Extended Abstract

Typhus, which has spread rapidly and become a major problem and has persisted for centuries, is transmitted by the body louse "Pediculus humanus". Symptoms of typhus include high fever, weakness, mental confusion and a characteristic rash. The body louse becomes infected by feeding on the blood of a typhus patient. It is then transmitted to other people by exposure of the faeces of infected lice to wounds and skin abrasions. Typhus thrives in conditions that are favourable for body lice to multiply, especially in cold, overcrowded and unsanitary living conditions. The mortality rate is usually between 5 and 40 per cent. It can be even higher. The historical and geographical origins of typhus are controversial. Some medical historians suggest that typhus is an ancient European disease described by Thucydides. Typhus was epidemic in Europe in the last decade of the 15th century and throughout the 16th century.

Before the mid-16th century, typhus began to play an active role in European politics. It is thought that the typhus epidemic that occurred during the French siege of Naples in 1528 may have changed the history of Europe in the following period. This event is shown as the first political outbreak and one of the most effective hits of typhus. It is thought that the original definition of typhus was made in 1546 in the work "De Contagione et Contagiosis Morbis" by Florentine Doctor Girolamo Fracastoro. The mortality rate caused by typhus was perhaps not as high as that caused by the plague. However, it was serious, especially in armies. In 16th century Europe, there were two important struggles that facilitated the spread of typhus. The first of these was the wars against the Holy Roman Emperor Charles V, and the second was the Ottoman wars in Hungary.

The Thirty Years' War, which took place between 1618 and 1648, has been called "the most gigantic natural experiment in epidemiology to which humanity has ever been subjected". The Thirty Years' War is also one of the most devastating conflicts in European history in terms of its human costs. Approximately 10 million people died during the Thirty Years' War due to typhus, plague and malnutrition. Considering that 350,000 people died during the wars, the magnitude of this figure can be better understood.

The period between 1792 and 1815 was almost entirely characterised by war in continental Europe. This period, which was divided into two periods such as the Revolutionary Wars (1792-1802) and the Napoleonic Wars (1803-1815), caused the spread of a number of diseases. However, typhus maintained epidemiological superiority in both the military and civilian populations. During the war period between 1792-1815, Napoleon's Russian campaign has a special importance. During this campaign, typhus became a nuisance for Napoleon in the only sense of the word. As stated in the sources, the Russian campaign was Napoleon's biggest gamble. Only

3,000 people from Napoleon's 600,000-strong army were able to return to France. The French Army brought typhus from Russia and spread it to the rest of Europe. The total loss of the Russian campaign is estimated in millions.

The Crimean War is an important event in terms of showing the effects of diseases on the battlefields. On the one hand, this war showed how an army could pay a heavy penalty if troops were sent to the battlefields from diseased areas, and on the other hand, it also showed that it was possible to prevent serious epidemics if the troops were provided with good food and shelter. However, in the case of the Crimean War, it is not possible to deduce the results of the struggle from diseases. Because the rival forces were almost equally affected by cholera, typhus and dysentery epidemics. The Crimean War also has an extraordinary importance for our subject. Because there are accurate records showing that the power of disease can be more destructive than armed conflict.

The Ottoman-Russian War of 1877-1878 was also the scene of epidemics responsible for many deaths. Typhus, which occurred frequently in Russia and the Balkan Peninsula, was once again the most devastating disease. In the 1877-1878 Ottoman-Russian War, military hospitals, just as in the Napoleonic Wars, were responsible for the spread of typhus. Typhoid and typhus diseases were widespread in the Caucasian army. Ottoman troops were less affected by typhus than Russian troops. This was due to the better nutrition of the Ottoman soldiers and the cleanliness of their camps.

The typhus epidemic in Serbia at the end of 1914 and the first half of 1915 was one of the most serious epidemics the world had seen in the modern era. This epidemic has been described as the most serious scourge since the Middle Ages. With the outbreak of the Austro-Serbian War, Serbian territory was occupied twice by Austrian forces. With the mass migration that occurred after the occupation, the towns in the south of Serbia became large centres where tens of thousands of people lived. Austrian prisoners, many of them wounded and sick, were added to these refugees. In this generalised chaos, a major typhus epidemic broke out due to lack of food, medicine and clothing, poor sanitation and overcrowding. Some reports state that the disease was caused by 60,000 captured Austro-Hungarian soldiers. These soldiers were taken all over the country along the railway connection. Therefore, the typhus epidemic reached an extent unknown until then. Every community along the main lines of travel contracted typhus. During this period, the Serbian health system was extremely weak. Despite all the measures taken, the epidemic could not be prevented. The view that Serbia could not defeat typhus alone gained weight. Therefore, applications were made to allied and neutral countries. Thereupon, a large number of allied and neutral missions were sent to Serbia to help fight the epidemic. However, despite all these efforts, typhus caused many deaths.

The largest typhus epidemic in Russia occurred during World War I, an event that can be described as a "total war". During this period, typhus travelled as far as western Siberia. However, civilian cases remained surprisingly low until 1918. In the harsh

winter of 1917-1918, the largest typhus epidemic in history broke out in war-weary and impoverished Russia.

Typhus spread with unprecedented speed in Russia between 1918 and 1922. Starting in the cities and central provinces, the epidemic spread beyond the Urals, Siberia and Central Asia by late 1919. Realising the threat posed by typhus to both his army and his government, Lenin expressed the gravity of the situation on 5 December 1919 at the "Seventh All-Russian Congress of Soviets" in Moscow with the historic sentence "Either lice will defeat socialism or socialism will defeat lice". However, the typhus epidemic also convinced Russian leaders that the disease could be used as an effective weapon against the enemies of Bolshevism if used correctly. Therefore, while the Soviets were attempting to contain the disease, they were also spreading typhus among their enemies by herding the sick into enemy lines, destroying quarantines and looting medical facilities. The Bolshevik hierarchy realised from the examples of major wars that typhus alone could not defeat their enemies, but it could help them achieve their goals.

Typhus did not cause either side to win or lose in the Russian Civil War. The disease ravaged both sides on all fronts. From the report titled "Epidemics in Russia since 1914", it is understood that typhus, which was endemic throughout the country from the beginning of the war, increased significantly and became epidemic after the Bolshevik Revolution in October 1917. The number of cases, which was reported as 150,000 per year on average before the war, increased to 700,000 in 1918 and to 6,600,000 in 1919. It remained at this figure in 1920. In 1921, this number dropped to 1,200,000. Tarashevich believes that the actual number of cases during this period was approximately 25 million. It is stated that the number of people who died due to typhus was between 2.5-3 million.

Kaynakça

- Allen, B. M. (1998). *The effects of infectious disease on Napoleon's Russian campaign*. A research report submitted to the faculty in partial fulfillment of the graduation requirements. Alabama. (<https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA398046.pdf>). Erişim 25.01.2023.
- Angelakis, E, Bechah, Y. & Raoult, D. (2016). The history of epidemic typhus. *Microbiology Spectrum*. 4 (4). 1-9.
- Balckburn, C. (2021). When typhus rode a red horse: weaponizing disease during the Polish-Bolshevik War. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2(276). ARTYKUŁY I STUDIA. 87-112.
- Biraud, Y. (1943). The present menace of typhus fever in Europe and the means of combating it. *League of nations bulletin of the health organisation*. Vol. X (1). 1-64.
- Conlon, J.M. The historical impact of epidemic typhus. (<https://www.montana.edu/historybug/documents/TYPHUS-Conlon.pdf>) Erişim 24.01.2023.
- Drali, R. , Brouqui, P. & Raoult, D. (2014). Typhus in World War I. *Microbiology Today*. 41. 68-71.
- Duraković, İ. (2014). Serbia as a health threat to Europe: the wartime typhus epidemic. 1914-1915. *Other fronts, other wars ? first world war studies on the eve of the centennial*. Joachim Bürgschwentner, Matthias Egger&Gunda Barth-Scalmani. 259-279. Leiden: Brill.
- Encyclopedia of plague and pestilence: from ancient times to the present*. (2008). George Childs Kohn (Ed.). New York: Facts on file. An imprint of infobase publishing.
- Harden, A. V. (2003). Typhus epidemic. *The Cambridge historical dictionary of disease*. Kenneth F. Kiple (Ed.). 352-355. New York: Cambridge University Press.
- Hays, J.N. (2009). *The Burdens of disease, epidemics and human response in western history*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Kocatürk, U. (1986). *Açıklamalı tıp terimleri sözlüğü*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Maureira, H. A. (2012). *"Los culpables de la miseria": poverty and public health during the spanish influenza epidemic in Chile, 1918-1920*. a dissertation submitted to the faculty of the graduate school of arts and sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy in history. Washington. (https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/557620/Maureira_georgetown_0076D_11823.pdf?sequence=1&isAllowed=y). Erişim 24.01.2023
- Meyer, K.F. (1957). Some observations on infective diseases in Russia. *American journal of public health (AJPH)*. 47 (9). 1083-1092. (<https://ajph.aphapublications.org/doi/abs/10.2105/AJPH.47.9.1083>). Erişim 25.01.2023.
- Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü* (2004). Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özer, S. (2016). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde tifüs (lekeli humma) salgını. *Bellekten*. LXXX (287) . 219-260.

- Patterson, K.D. (1993). Typhus and its control in Russia 1870-1940. *Medical History*. 37. 361-381.
- Pisarri, M. (2018). The typhus epidemic in Serbia in 1915: the role of Dr. Richard Strong's American medical mission. *Acta Historica Medicinariae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae*. 37 (1-2). 71-85.
- Prinzing, F. (1916). *Epidemics resulting from wars*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Renouvin, P. (1993). *I. Dünya Savaşı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rose, A. (1913). *Napoleon's campaign in Russia anno 1812. medico-historical*. New York: The Author.
- Salgado, M.J.R. (2008). *The new Cambridge modern history. II. The reformation 1520-1559*. G.R. Elton (Ed.). 377-400. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šimkutė, V. & Gudienė, V. (2022). Epidemic typhus in the Lithuanian army from 1919 to 1923. *Vojnosanitetski Pregled*. 79 (6). 628-635.
- Smallman-Raynor, M.R.& Cliff, A.D. (2004). *War epidemics, an historical geography of infectious diseases in military conflict and civil strife 1850-2000*. New York: Oxford University Press.
- Soubbotitch, V. (1917). A pandemic of typhus in Serbia in 1914 and 1915. Section of epidemiology and state medicine. November 30, 1917. 31-39. (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2066452/pdf/procrsmed01162-0035.pdf>). Erişim 25.01.2023.
- Stuart, E. (1920). Sanitation in Serbia. American journal of Public Health (AJPH). 10 (2), 124-131. (<https://ajph.aphapublications.org/doi/abs/10.2105/AJPH.10.2.124>). Erişim 25.01.2023.
- The Rockefeller Foundation. The relief of suffering non-combatants in Europe. Destitution and disease in Serbia*. 28 April 1915. New York.
- Thomas, G. (2007). Napoleon and typhus: a tale of two generals. *Microbiology today*. february. 8-11.
- Tomar, C. (2009). Sarasinler. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 36. 116-117). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tuğlacı, P. (1973). *Tıp sözlüğü*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Ülman, A.H. (1973). *Birinci Dünya Savaşı'na giden yol (ve savaş)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- White III, J.J. (2018). Typhus: Napoleon's tragic invasion of Russia, the war of 1812. *epidemics and war. The impact of disease on major conflicts in history*. Rebecca M. Seaman (Ed.). 69-82. California: ABC-CLIO.
- Zavadivker, P. (2020). "Jewish Fever": myths and realities in the history of Russia's typhus epidemic, 1914-22. *Jewish Social Studies*. 26 (1). 101-112.
- Zinnser, H. (2010). *Rats, lice and history*. New Brunswick: Transaction Publishers.